

घटक-१
स्त्रीवाद
 (Feminism)

घटक संरचना

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
  - १.२.१ स्त्रीवादाचा अर्थ व स्वरूप
  - १.२.२ स्त्रीवादाचा उगम आणि विकास
  - १.२.३ स्त्रीवादाची वैशिष्ट्ये
  - १.२.४ स्त्रीवादाचे सिध्दांत
    - १.२.४.१ उदारमतवादी स्त्रीवाद
    - १.२.४.२ मार्क्सवादी स्त्रीवाद
    - १.२.४.३ जहाल स्त्रीवाद
    - १.२.४.४ भारतीय स्त्रीवाद
- १.३ सारांश
- १.४ पारिभाषिक शब्द
- १.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्ट्ये

या घटकात आपण 'स्त्रीवाद' (Feminism) या संकल्पनेचा अभ्यास करणार आहोत. या घटकाच्या अभ्यासांती आपणास-

- स्त्रीवादाचा अर्थ, उगम आणि विकास समजून घेता येईल.
- स्त्रीवादाची वैशिष्ट्ये आणि स्त्रीवादाचे विविध मतप्रवाह (सिद्धांत) समजून घेता येतील.

स्त्रीवादातील विविध मतप्रवाहामधील परस्पर संबंध स्पष्ट होतील.

१.१ प्रास्ताविक

मागील (पाचव्या) सत्रात आपण शासन व्यवस्थेचा अभ्यास केला आहे. या सत्रात आपण राज्याशास्त्रातील आधुनिक संकल्पनांचा (Modern Political Concepts) अभ्यास करणार आहोत. यातील बहुतांश संकल्पनांचा विकास हा पाश्चात्य देशांमध्ये झालेला आहे. १९व्या आणि २०व्या शतकामध्ये तसेच चालू (२१ व्या) शतकामध्ये अनेक नवनवीन राजकीय मतप्रवाह निर्माण झाले. यातून नवीन राजकीय संकल्पनांचा उगम व विकास होत गेला. यातील स्त्रीवाद, बहुसंस्कृतीवाद, पर्यावरणवाद आणि नागरी समाज या काही प्रमुख संकल्पनांचा राज्यशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून आपण पुढील चार घटकामध्ये अभ्यास करणार आहोत.

या घटकात आपण 'स्त्रीवाद' समजावून घेणार आहोत. 'स्त्रीवाद' ही बहुआयामी संकल्पना आहे. एका विशिष्ट व्याख्येतून ती शब्दबद्ध करणे कठिण काम आहे. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर खऱ्या अर्थाने 'स्त्रीवादाला' चालना मिळाली. १९६० नंतर 'स्त्रीवादी चळवळ' आणि 'स्त्रीवादी साहित्य' अशा दोन पातळीवर स्त्रीवादाचा विकास होत गेला. स्त्रीवादाबाबतचे अनेक नवीन सिद्धांत २०व्या शतकात मांडले गेले.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ स्त्रीवादाचा अर्थ व स्वरूप

स्त्रीवादाच्या अर्थाबाबत विचारवंतांच्या मध्ये एकमत आढळत नाही. त्यामुळे स्त्रीवाद म्हणजे-

- स्त्री केंद्रीत समाज व्यवस्था आणण्यासाठी कार्यरत असलेली चळवळ होय.
- स्त्री-पुरुष समानता हे अंतिम ध्येय असे मानणारा विचार होय.

□ सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करणारी विचारसरणी.

पुरुषांपासून फारकत घेऊन स्त्रीने आपला स्वतंत्र सुभा निर्माण करणे म्हणजे स्त्रीवाद नव्हे. तर स्वतःच्या सामर्थ्याचा शोध घेऊन आपल्या विकासासाठी पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून जीवन जगण्याचे स्त्रीवाद समर्थन करतो. पितृसत्ताक समाज व्यवस्थेने प्रस्थापित केलेली परंपरा मोडून स्त्रीयांचा विकासाचा मार्ग चोखाळणे म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रीवाद स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील सामाजिक भेद नाकारतो. स्त्रीवाद्यांच्या मते, स्त्री आणि पुरुष यांच्यात केवळ लिंग भेद (Sex Discrimination) आहे असे मानतो. लिंग भाव (Gender Discrimination) मानत नाही.

पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत स्त्रीला देवता दासी मानले गेले आहे. सामाजिक संकेत आणि मूल्यांच्या नावाखाली तिला 'माणूस' म्हणून स्थान नाकारण्यात आले आहे. तिच्यातील मानवत्त्व नाकारून तिला वस्तुरूप दिले आहे. स्त्रीला गुलाम म्हणूनच वागविणे कसे योग्य आहे याचे उदात्तीकरण करण्यात आले आहे. स्त्री शोषणास अनुकूल अशी व्यवस्था समाजात निर्माण करण्यात आली आहे. अशा प्रकारच्या लिंग भेदाच्या (Gender Discrimination) विरुद्धची कृतिशील चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद.

वेबस्टर शब्दकोशानुसार पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना राजकीय हक्क असणे म्हणजे स्त्रीवाद होय.

स्त्रीवाद म्हणजे केवळ स्त्री हक्कांचे समर्थन नव्हे, तर स्त्रीची 'स्त्री' अशी ओळख करून देणे. स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान, स्वतःच्या शरीरावरील हक्क आणि राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक इ. क्षेत्रातील समानता मिळविण्यासाठी स्त्रियांनी दिलेला संघर्ष म्हणजे 'स्त्रीवाद' होय. या विचारसरणीचा मानस स्त्री-पुरुष विषमतेवर आधारित असणारे हे जग बदलण्याचा आहे.

१.२.२ स्त्रीवादाचा उगम आणि विकास

स्त्री जीवनाचा इतिहास पाहिला तर असे दिसून येते की, स्थीर कृषी संस्कृतीपासून पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था अस्तित्वात येईपर्यंत स्त्रीला गौण स्थान दिलेले होते. तिचे कार्य 'चूल आणि मूल' इतके मर्यादित होते. पुरुषांच्या अधिपत्याखाली राहून तिने घर सांभाळावे त्याच्या मर्जीप्रमाणे आपले जीवन कंठावे. अशा प्रकारची धारणा रूढ होती. या अवस्थेत स्त्रीला एक उपभोग्य वस्तू म्हणून (व्यक्ती म्हणून नव्हे) पाहिले जात होते. तिचा बौद्धिक आणि मानसिक विकास होऊ दिला नाही. अशा अवस्थेतून स्त्रीला मुक्त करण्यासाठीचा जो विचार पुढे आला, त्यातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झाला.

१९६० नंतर 'स्त्रीवाद' एक विचारसरणी म्हणून पुढे आली. अर्थात् स्त्रीवादात अभिप्रेत असणारा स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार गेल्या ३०० वर्षांत हळूहळू उत्क्रांत झाला आहे. ढोबळपणे स्त्रीवादी विचारांचा विकासाचा अभ्यास तीन टप्प्यात केला जातो.

१. स्त्रीवादी चळवळीचा पहिला टप्पा :-

१९२० पूर्वीच्या स्त्रीवादी चळवळीला पहिल्या टप्प्यातील चळवळ म्हणून अभ्यासावे लागेल. सर्वप्रथम मेरी वुलस्टोनक्राफ्टने 'दि व्हिंडीकेशन ऑफ राईटस् ऑफ वुमेन, १७९२' (The Vindication of Rights of Women, 1792) या ग्रंथामध्ये स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. ही स्त्रीवादी चळवळीची सुरुवात होती. या कालखंडातील बहुतांश स्त्रीवादी मवाळ व परंपरावादी होते. स्त्री मताधिकार, कामाचा अधिकार आणि स्त्री पुरुष समानता यांना अडथळा आणणाऱ्या कायद्यांना विरोध करण्याला या काळात भर दिला गेला. प्रामुख्याने अमेरिका, इंग्लंड, नेदरलँड, कॅनडा इ. पाश्चात्य देशांमध्ये ही स्त्रीवादी चळवळ मर्यादित होती.

२. स्त्रीवादी चळवळीचा दुसरा टप्पा :-

१९२० नंतरच्या काळात जहाल स्त्रीवादाची मांडणी करण्यात आली. १९६० नंतर या चळवळीला अधिक गती मिळाली. या काळात केवळ स्त्री-पुरुष समानताच नव्हे तर स्त्रीयांचे श्रेष्ठत्व सुध्दा अधोरेखित करण्यात आले. गर्भपात करण्याचा अधिकार मुलांना जन्म देण्याचा अधिकार, कुटुंब व विवाह विषयक अधिकार याबाबत महिलांना स्वातंत्र्य असावे अशी मागणी करण्यात आली.

घटस्फोटाच्या कायद्यातील भेदभाव विरोधी चळवळीचा हा कालखंड होता. या काळात धर्मनिष्ठ, पितृकेंद्री आणि पुरुषधार्जिण्या कायद्यांना विरोध केला गेला. या काळात स्त्रीवादी चळवळीची व्याप्ती जगभर पसरली.

सिमॉ दि बोवुवा यांनी 'दि सेकंड सेक्स' मधून स्त्रीयांच्यावरील अन्यायाला वाचा फोडली. स्त्री अस्मिता जागृत करण्याला प्राधान्य दिले.

३. स्त्रीवादाचा तिसरा टप्पा :-

१९९० नंतर स्त्रीवादी चळवळीचा तिसरा टप्पा सुरू होतो. वसाहतवाद आणि साम्यवाद यांचा शेवट आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेची सुरुवात अशा काळात स्त्रीवाद विषयक नवीन दृष्टीकोन विकसित झाला. या काळात स्त्री स्वातंत्र्य किंवा स्त्रीमुक्ती या संज्ञांचा अर्थ व्यक्तीसापेक्ष आणि स्थलसापेक्ष असावा असा विचार पुढे आला. प्रत्येक स्त्रीला तिच्या स्वातंत्र्याची व्याख्या करण्याची मुभा असावी. कारण 'स्वातंत्र्य' आणि 'समता' या संकल्पना सापेक्ष आहेत. प्रगत पाश्चात्य देशाप्रमाणे आशिया आणि आफ्रिका खंडातील स्त्रीयांना देखील त्या-त्या समाजातील परिस्थितीनुसार पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, वर्णभेद पिडीत स्त्रीयांच्या शोषणाविरुद्ध जागृता निर्माण झाली आणि त्याच्यावरील अन्यायाला स्त्रीवादाने वाचा फोडली. त्याचप्रमाणे समलिंगी संबंधांना (स्त्री-स्त्री यांच्यातील लैंगिक संबंध) लोकमान्यता मिळावी यासाठी प्रत्येक झाले.

अशा प्रकारे स्त्रीवादाच्या चळवळीच्या पहिल्या टप्प्यात स्त्रीविरोधी कायदे व परंपरा यांच्याविरोधी चळवळी झाल्या. दुसऱ्या टप्प्यात पुरुषांप्रमाणे स्त्रीयांना सर्व नागरी व राजकीय हक्क मिळावेत यासाठी प्रयत्न झाले. तिसऱ्या टप्प्यामध्ये स्त्री स्वातंत्र्याचा व्यक्तीकेंद्रीत विचाराला महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे स्त्रीवादाचे स्वरूप बदलत गेल्याचे दिसून येते.

१.२.३ स्त्रीवादाची वैशिष्ट्ये

स्त्री व पुरुष या दोन घटकांनी बनलेल्या मानवी समाज व्यवस्थेत या दोन्ही घटकात समानत्व नाही. पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रीला गौण स्थान दिले आहे. या व्यवस्थेला स्त्रीवादाने आव्हान दिले आहे. डॉ. रचना माने यांनी या स्त्रीवादाची पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली आहेत.

१. स्त्रीवाद ही कृतीशिलतेची अपेक्षा असणारी विचारसरणी आहे.
२. स्त्रीयांची, स्त्रीयांच्या हितसंबंधाचा विचार करणारी विचारप्रणाली आहे.
३. स्त्रीवादाने पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील पुरुषी राजकारण उघड केले.
४. स्त्रीवादाने पुराण धर्मग्रंथातील स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाला आव्हान दिले.
५. स्त्रीचे दास्यत्व किंवा दैवत्व नाकारून तिला माणूस म्हणून ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न स्त्रीवादाने केला.
६. स्त्रीवादाने ज्ञान परंपरा, साहित्य परंपरा, भाषा, शिक्षण, धर्म, कला, कायदा, आध्यात्म, नीतिव्यवस्था या घटकांचे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन/पुनर्मूल्यांकन केले. प्रत्येक घटकाकडून नव्या परिप्रेक्षातून पाहिले.
७. स्त्रीवादाने सांस्कृतिक लिंगभेद (Gender Discrimination) नाकारला.
८. पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील पुरुषकेंद्री विचारप्रक्रियेमुळे समाजरूपी वर्तुळाच्या परिघावर राहिलेल्या स्त्रीला केंद्रस्थानी आणण्यासाठी लढा दिला.
९. व्यापक सामाजिक परिवर्तनाच्या ध्यासातून उदयास आलेल्या या विचारसरणीला मानवतावादाचे, समतावादाचे अधिष्ठान आहे.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ *

(अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. .... व्यवस्थेमुळेच स्त्रीयांचे शोषण होते, यावर स्त्रीवादाने भर दिला आहे.
(अ) हुकूमशाही (ब) पुरुषप्रधान (क) स्त्रीप्रधान.
२. “दि व्हिंडीकेशन ऑफ राईटस् ऑफ वुमेन” हे स्त्रीवादाचे समर्थन करणारे पुस्तक
..... यांनी लिहिले.
(अ) मेरी वुल्स्टोन क्राफ्ट (ब) बेटी फ्रेडन (क) अँड्रीया डॉर्किन
३. .... या विचारसरणीने स्त्रीचे दास्यत्व किंवा दैवत्व नाकारले.
(अ) उदारमतवादाने (ब) भांडवलशाहीने (क) स्त्रीवाद.
४. स्त्रीवादी चळवळीचे मुख्य ..... टप्पे केले जातात.
(अ) एक (ब) दोन (क) तीन.

१.२.४ स्त्रीवादाचे सिध्दांत

स्त्रीवादाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनातून स्त्रीवादविषयक विविध सिध्दांत अस्तित्वात आले आहेत. त्यापैकी कांही प्रमुख सिध्दांत म्हणजे उदारमतवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद, भारतीय स्त्रीवाद, सांस्कृतिक स्त्रीवाद इत्यादी.

१.२.४.१ उदारमतवादी स्त्रीवाद

उदारमतवादी विचारसरणीचा उदय प्रथम युरोप खंडात १८ व्या शतकात झाला. प्रत्येक व्यक्तीला विचार स्वातंत्र्य हवे असे उदारमतवाद मानतो. व्यक्तीस्वातंत्र्य व व्यक्तीप्रतिष्ठा ही उदारमतवादाची दोन महत्त्वाची मूल्ये आहेत. “माणूस हा विवेकशील प्राणी आहे (Man is a rational animal) या गृहितकावर उदारमतवादाचे तत्त्वज्ञान आधारित आहे. उदारमतवाद सार्वजनिक जीवनात ‘व्यक्तीचे हित’, ‘व्यक्तीचे स्वातंत्र्य’ व ‘व्यक्तीची प्रतिष्ठा’ यांना महत्त्वाचे स्थान देतो, त्यामुळे व्यक्तीवर समाजाला (किंवा राज्यव्यवस्थेला) अवाजवी बंधने घालता येणार नाहीत. सार्वजनिक हितासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्यावर काही मर्यादा असू शकतात. परंतु, खाजगी जीवनात व्यक्तीला पूर्ण स्वातंत्र्य असावे असे उदारमतवाद मानतो.

१८व्या आणि १९व्या शतकात कांही उदारमतवादी विचारवंतांनी स्त्री-स्वातंत्र्याचा देखील पुरस्कार केला. पुरुषांप्रमाणे स्त्रीयांना देखील व्यक्तीस्वातंत्र्य असले पाहिजे असे मानणारा विचार म्हणजे उदारमतवादी स्त्रीवाद होय. स्वातंत्र्य, समता, व्यक्तीप्रतिष्ठा ही मूल्ये स्त्रीयांनादेखील लागू पडतात असे उदारमतवादी स्त्रीवाद मानतो.

समाजातील स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाबद्दल आणि तिला नाकारण्यात आलेल्या स्वातंत्र्याच्या विरुद्ध काही विचारवंतांनी आवाज उठविला. त्यापैकी काही निवडक उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंत पुढीलप्रमाणे :-

मेरी वोल्स्टोनक्राफ्ट यांनी “ए विंडिकेशन ऑफ दि राईट्स् ऑफ वुमेन, १७९२” या आपल्या ग्रंथात स्त्रीवादाची मांडणी केली आहे. पुरुष हा विचारप्रधान, विवेकी आणि धाडसी असतो; याउलट स्त्री ही भावनाप्रधान, अविवेकी आणि नाजूक असते, हा पारंपरिक विचार त्यांनी नाकारला. स्त्री देखील पुरुषांप्रमाणे विवेकी आणि विचारक्षम असून तिलादेखील पुरुषांप्रमाणे स्वातंत्र्य आणि सर्व नागरी अधिकार मिळाले पाहिजेत. स्त्रीयांच्या गुलामगिरीविरुद्ध तिने आवाज उठविला. इंग्लंडमधील रक्तविरहित क्रांतीने (१६८९) आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीने (१७८९) देऊ केलेले हक्क आणि स्वातंत्र्य स्त्रीयांना देखील मिळाले पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह होता. शिक्षण आणि विकासाची संधी दिल्यास स्त्रीयादेखील पुरुषांप्रमाणे आपली क्षमता सिध्द करू शकतात असा त्यांचा दावा आहे.

जॉन स्टुअर्ट मिल याने “सब्जेक्शन ऑफ वुमेन” (१८६९) या पुस्तकाद्वारे स्त्रीयांना मिळणाऱ्या दुय्यम वागणुकीचा प्रश्न ऐरणीवर आणला. कुटुंब संस्थेमध्ये स्त्रियांच्या पारंपरिक भूमिकांचे (माता-पत्नी-गृहिणी) खूपच उदात्तीकरण केले जाते. स्त्रीच्या व्यक्तीमत्त्व विकासाला आणि स्वातंत्र्याला बाधक ठरणाऱ्या विवाहसंस्था व कुटुंबसंस्था यावर त्याने भाष्य केले आहे. या संस्था स्त्री स्वातंत्र्य नाकारतात, त्यामुळे स्त्रीयांना गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागते. स्त्रीमधील विविध क्षमतांना संधी नाकारली जाते. त्यामुळे स्त्रीयांचा विकास खुंटला आहे.

फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉ द बोवुवा यांनी “दि सेकेंड सेक्स” (१९४९) या ग्रंथातून स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. तिने (Sex Gender) या दोन शब्दातील अंतर स्पष्ट केले आहे. तिच्या मते, स्त्री आणि पुरुष यांच्यात केवळ जैविक लिंगभेद (Sex Discrimination) नैसर्गिक आहे. परंतु सामाजिक लिंगभेद (Gender Discrimination) समाजनिर्मित आहे. समाजातील (Gender Discrimination) नष्ट करून स्त्रीला माणूस म्हणून वागणूक मिळाली पाहिजे. स्त्रीत्व केवळ जैविक नसून ते समाजात घडविले जाते असे मत बोवुवा यांनी व्यक्त केले आहे. पुरुषप्रधान समाजाने निर्माण केलेल्या मूल्यव्यवस्थेत स्त्रीला व्यक्ती म्हणून स्थानच दिलेले नाही. त्यामुळे अशा समाजाची बंधने झुगारून स्त्रीयांनी स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे.

दुसऱ्या जागतिक महायुध्दानंतर बेटी फ्रेडन यांनी 'दि फेमिनाईन मिस्टिक' या ग्रंथातून अमेरिकेतील मध्यमवर्गीय सुखवस्तू कुटुंबातील स्त्रीयांच्या गुलामगिरीचे वर्णन केले आहे. त्यांना कशा पध्दतीने स्वातंत्र्य नाकारले गेले आणि त्यांच्या शोषणाचे चित्रण फ्रेडन यांनी केले आहे.

ब्रिटनमधील स्त्रियांच्या मतदानाच्या हक्कांकरिता आणि समान हक्क मिळावेत यासाठी एमिकी पॅकहर्स्ट यांनी १८८९ मध्ये 'सफ्रजेट' चळवळ राबविली. पुढे १९२० साली अमेरिकेत व १९२८ साली इंग्लंडमध्ये स्त्रीयांना मताधिकार मिळाला. स्त्रीवादी चळवळीचे हे मोठे यश होते.

दुसऱ्या जागतिक युध्दाच्या काळात अमेरिका आणि युरोपमध्ये स्त्रीयांना सार्वजनिक क्षेत्रात काम करण्याची मोठ्या प्रमाणात संधी मिळाली. युध्दोत्तर काळात समान कामासाठी समान वेतन या तत्त्वानुसार महिलांना न्याय देण्याचा प्रयत्न झाला. स्त्रीयांना सार्वजनिक क्षेत्रात संधी मिळाल्यामुळे तिचा आर्थिक विकास होण्यास मदत झाली. तथापि, सार्वजनिक क्षेत्रातील कांही विशिष्ट पदासाठी स्त्रीयांचा विचार केला गेला. उदा. शिक्षिका, परिचारिका, कारकून, खाजगी सचिव अशा भूमिका स्त्रीयांसाठी आणि अधिकार आणि जबाबदारीची पदे पुरुषांसाठी अशी विभागणी दिसून आली. त्यामुळे स्त्रीवादी चळवळीने स्त्रीयांना सर्व क्षेत्रात समान संधी मिळावी यासाठी आग्रही भूमिका घेतली.

थोडक्यात, उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांनी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व हक्क मिळावेत. यासाठीची भूमिका मांडली. संपत्ती, शिक्षण, व्यवसाय, मताधिकार इ. गोष्टीत स्त्रीयांना समान हक्क मिळाला पाहिजे, असा विचार त्यांनी मांडला. पुरुषप्रधान समाजाने निर्माण केलेल्या लैंगिक नैतिकतेच्या कल्पना किती पक्षपाती आहेत हे त्यांनी दाखवून दिले. तसेच या संकल्पना स्वातंत्र्य व समता या तत्त्वांच्या विरोधी जाणाऱ्या आहेत. हेही स्त्री चळवळीने सांगितले. एकमेकांच्या संमतीने होणारा लैंगिक व्यवहार निकोप आणि नैसर्गिक असू शकतो, अशी भूमिका उदारमतवादी स्त्रीवादाने घेतली.

❁ आक्षेप :-

१. सार्वजनिक जीवनातील स्त्रियांच्या हक्कांवर भर देणाऱ्या या स्त्रीवादाने खाजगी जीवनात स्त्रीयांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाकडे दुर्लक्ष केले आहे.
२. समाजात केवळ राजकीय आणि सामाजिक समता प्रस्थापित केल्याने स्त्रीयांना आपले हक्क मिळणार नाहीत. त्यासाठी व्यापक वैचारिक प्रबोधनाची गरज आहे. याकडे उदारमतवादी स्त्रीवादाने दुर्लक्ष केले आहे.
३. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेबरोबरच वर्ग, वर्ण, वंश याआधारे होणाऱ्या स्त्रियांच्या शोषणाची दखलही स्त्रीवादाने घेतली नाही.

१.२.४.२ मार्क्सवादी स्त्रीवाद

उदारमतवादी स्त्रीवादाच्या मर्यादा लक्षात घेतल्या असता मार्क्सवादी स्त्रीवादाचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. मार्क्सवादी स्त्रीवादाच्या मांडणीनुसार स्त्रीयांच्या शोषणाचे मूळ कारण समाजातील वर्गरचना हे आहे. स्त्रीयांच्या शोषणाला पुरुषांचे वर्तन जबाबदार नसते, तर समाजातील सामाजिक व आर्थिक संरचना कारणीभूत असते असे मार्क्सवादी स्त्रीवादी मानतात.

१. समाजात आर्थिक आणि राजकीय विषमता असते. अशा समाजातील केवळ मध्यम आणि उच्च वर्गातील स्त्रीयांना स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येतो. आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित वर्गातील स्त्रीयांना नागरी स्वातंत्र्य मिळत नाही.
२. इतिहासाच्या एका विशिष्ट टप्प्यावर स्त्रीयांचे शोषण जन्माला आले. हे शोषण कमी किंवा नष्ट करावयाचे असेल तर ज्या व्यवस्थेत शोषण केले जाते ती व्यवस्थाच नष्ट करावी लागते.
३. साम्यवादी समाजात प्रत्येक स्त्रीला रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. त्यामुळे स्त्रीयांचे आर्थिक परावलंबत्व नष्ट होईल. घरकाम व मुलांचे संगोपन ही कौटुंबिक कार्येही सामुदायिकरित्या पार पाडली जाणार असल्याने या पारंपरिक जबाबदारीतून स्त्रीया मुक्त होतील.
४. श्रमाच्या बाजारपेठेत स्त्रीयांचा सहभाग किती वाढतो आणि स्त्रीया वर्ग संघर्षात किती प्रमाणात सहभागी होतात, यावर स्त्रीमुक्तीचे यश अवलंबून आहे, असे मार्क्सवादी मानतात.

फुरिअर, रॉबर्ट ओवेन, विल्यम थॉम्पसन, फ्रेडरिक एंगेल्स, ऑगस्ट वेवेल, क्लॅरा झेट्ट्रकिन या विचारवंतांनी स्त्रीवादाचे विश्लेषण मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून केले आहे.

फुरिअरने विवाहसंस्था कशी कालबाह्य झाली आहे, हे सांगून स्त्री-पुरुषातील मुक्त प्रेम, समलिंगवाद व बहुविवाहांचा पुरस्कार केला. स्वयंपाक, घरकाम आणि बालसंगोपन ही कामे सामूहिक स्वरूपात केली जावीत असे मत तिने मांडले.

रॉबर्ट ओवेनने 'न्यू मॉरल ऑर्डर' या ग्रंथात विवाह संस्था नष्ट करण्याचा विचार मांडला. विवाह संस्था ही दुःखाचे, सामाजिक विषमतेचे आणि दारिद्र्याचे कारण असून ती कृत्रिम संस्था आहे असे मत मांडले आहे.

एंगेल्सने "दि ओरिजीन ऑफ दि फॅमिली, प्रायव्हेट प्रॉपर्टी अँड स्टेट" (१८४५) या ग्रंथात विवाह संस्थेचा उदय खाजगी मालमत्तेशी कसा जोडला आहे याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यांच्या मते, 'कुटुंबात पुरुष भांडवलदार तर स्त्री श्रमिक असते.' पुरुषांनी स्त्रीयांवर एकपतीत्व लादले. एकपतीत्व हा

विवाहाचा अनैसर्गिक प्रकार असून पुरुषप्रधान समाजाने तो स्त्रीयांवर लादला. संपत्ती पुरुषांनाच संक्रमित व्हावी अशा प्रकारची व्यवस्था विकसित करण्यात आली. त्यामुळे मालमत्ताधारक पुरुष आणि मालमत्ताविहीन स्त्रीया असे दोन वर्ग निर्माण झाले. या समाजात स्त्रीयांचे शोषण होते. उलटपक्षी, एगोल्सच्या मते, श्रमिक वर्गामध्ये मालमत्तेचा अभाव असल्याने स्त्रियांना अधिक स्वातंत्र्य मिळते. या वर्गातील स्त्रीया स्वतः सार्वजनिक क्षेत्रात काम करत असल्यामुळे त्या पुरुषांवर पूर्णपणे अवलंबून नसतात. त्यामुळे या वर्गातील स्त्रीयांचे शोषण तुलनेने कमी होते.

मारियारोजा डोलाकास्टा यांनी मार्क्सवादी दृष्टीकोनातून स्त्रीवादाची मांडणी केली आहे. त्यांच्या मते, भांडवलशाही व्यवस्थेत स्त्रियांच्या कामाला अनुत्पादक समजले जाते. परंतु घरकाम हे केवळ गरजेचेच नाही तर 'उत्पादक' काम आहे. स्त्रीया घरात राहून श्रमिक दलाचे पुनरुत्पादनाचे काम करतात. त्यामुळे भांडवलशाहीला मजुरांचा तुटवडा पडत नाही. त्याचबरोबर घरकामापासून मुक्ती मिळाल्यामुळे पुरुष सार्वजनिक क्षेत्रात जास्त काम करू शकतात आणि उत्पादनवाढीस हातभार लावतात. म्हणजेच स्त्रीयांचे उत्पादन क्षेत्रातील योगदान मोठे आहे. परंतु त्याची दखल घेतली जात नाही. त्यामुळे स्त्री वर्गावर अन्याय होतो. यासाठी शासनाने अशा रितीने घरकाम करणाऱ्या महिलांना मोबदला दिला पाहिजे.

मागरिट बेनस्टनच्या मते, घरकामाच्या मोठ्या जबाबदारीतून स्त्रीची सुटका होत नाही, तोपर्यंत सार्वजनिक क्षेत्रात तिने काम करणे म्हणजे तिचे अधिक शोषण आहे. कारण, स्वयंपाक आणि मुलांचे संगोपन या कौटुंबिक जबाबदारीतून स्त्रीला मुक्त न करता तिला सार्वजनिक उद्योगात कामगार बनविणे म्हणजे तिचे शोषण आणखी तीव्र करणे होय. यासाठी मार्क्सवादी स्त्रीवाद घरकाम सामुदायिक रीतीने व्हावे यासाठी आग्रही असतात.

कौटुंबिक पातळीवर (Gender Discrimination) लिंग भेदावर आधारित असणारा भेदभाव सार्वजनिक क्षेत्रात देखील कसा आढळतो, यावर मार्क्सवाद्यांनी प्रकाश टाकला आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील काही विशिष्ट क्षेत्रातच (शिक्षिका, परिचारिका, खाजगी सचिव, स्वंपाकी) स्त्रीयांना संधी दिली जाते. याउलट अधिकाराची पदे (राजकारण, बँक, पोलीस) स्त्रीयांना देण्याचा समाजाचा कल दिसत नाही. याविरुद्ध मार्क्सवादी स्त्रीवादी झगडतात.

❁ मर्यादा :-

१. पुरुषी वर्चस्ववादाच्या भावनेतून स्त्रीयांवर अन्याय होतो, स्त्रीयांचे शोषण होते, या मूलभूत गोष्टीकडे मार्क्सवादी दुर्लक्ष करतात. भांडवलशाहीत स्त्रीयांच्या शोषणाचे मूळ शोधण्याचा प्रयत्न करतात.

२. भांडवलशाही नष्ट करून साम्यवादी (सोविएत युनियन) आणि समाजवादी राजवटी स्थापन झालेल्या देशांमध्ये देखील स्त्रीयांचे शोषण थांबलेले नव्हते. या देशातील स्त्रीयांना देखील दुय्यम स्वरूपाची वागणूक मिळाल्याचा इतिहास आहे. त्यामुळे भांडवलशाही नष्ट झाली की, स्त्री शोषण थांबेल हा आशावाद खरा नाही.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ *

(ब) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. कोणत्या गृहीतकावर उदारमतवादाचे तत्त्वज्ञान आधारीत आहे.
२. 'दि सेकंड सेक्स' या ग्रंथाचे लेखक कोण?
३. 'स्त्रीत्व केवळ जैविक नसून ते समाजात घडविले जाते' हे विधान कोणाचे?
४. 'न्यू मॉरल ऑर्डर' या ग्रंथात विवाह संस्था नष्ट करण्याचा विचार कोणी मांडला?
५. मार्क्सवादी दृष्टीकोनातून स्त्रीवादाची मांडणी करणाऱ्या दोन विचारवंतांची नावे सांगा.

१.२.४.३ जहाल स्त्रीवाद

केट मिलेट, ख्रिस्तीनी डेलफाय, जर्मनी ग्रीअर, शुलमिथ फायरस्टोन यांनी जहाल स्त्रीवादाचा पुरस्कार केला आहे. जहाल स्त्रीवाद हा शब्दप्रयोग (Radical Feminism) या इंग्रजी संकल्पनेचा अनुवाद आहे. जहाल स्त्रीवाद हा सुसंघटित विचारप्रवाह नाही. स्त्री स्वातंत्र्याचे आणि स्त्री मुक्तीचे कट्टर समर्थन करणारा विचारप्रवाह म्हणजे जहाल स्त्रीवाद होय. स्त्री शोषण करणाऱ्या पुरुषी प्रवृत्ती विरुद्ध आक्रमक लढा देऊन संपूर्ण समाजव्यवस्थाच बदलण्याचा आग्रह धरणारी ही विचारधारा आहे. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शारीरिक, लैंगिक, भौतिक, ज्ञानात्मक, मानसिक इ. सर्व प्रकारच्या शोषणाऱ्या स्त्रीया बळी पडतात. अशा प्रकारच्या शोषणाला प्रतिकार करतो.

जहाल स्त्रीवाद १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात एक सशक्त दृष्टिकोन म्हणून पुढे आला. याकाळात पुरोगामी चळवळीत सहभागी होणाऱ्या स्त्रीयांना पुरोगामी विचार मानणाऱ्या पुरुषांकडून दुय्यम वागणूक मिळाली. तसेच कृष्णवर्णीय स्त्रीयांना कृष्णवर्णीय पुरुषांबरोबरच श्वेतवर्णीय स्त्रिया आणि पुरुषांच्या शोषणाला सामोरे जावे लागत होते. यातून जहाल व अक्रमक स्त्रीवादाचा जन्म झाला. सर्व पातळ्यांवर स्त्रीयांवर अन्याय होतो आणि त्याला प्रतिकार केला पाहिजे असे जहाल स्त्रीवादाचे मत आहे.

लैंगिक जुलूमामुळे होणारा सामाजिक जुलूम समजावून घेणे हा जहाल स्त्रीवादाचा हेतू आहे. प्रजोत्पादन व्यवस्था ही समाजातील पायाभूत संबंधांचे निर्धारण, नियंत्रण व नियमन करत असते. ही व्यवस्था पुरुष सत्तेचा आधार असते. शारीरिक भेद व आपल्या निर्मितीसाठी स्त्रीचे पुरुषावरील अवलंबित्व यात स्त्रीच्या शोषणाचे मूळ आहे. 'मातृत्वाच स्त्री जीवनाची कृतार्थता व इतिकर्तव्यता आहे' या तत्त्वज्ञानावर जहालवादी विचारवंतांनी हल्ला चढविला. उलट मातृत्वाशिवाय स्त्री जीवनाची असणारी उदात्तता, कृतार्थता आणि अर्थपूर्णता: याचे समर्थन केले. स्त्रीमुक्तीसाठी जीवशास्त्रीय क्रांतीची गरज जहाल स्त्रीवादींनी अधोरेखित केली.

कॅट मिलेट यांनी 'सेक्सुअल पॉलिटिक्स' (१९७१) या ग्रंथात व्यक्त केलेल्या मतानुसार स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील मेदाची जडणघडण समाजामध्ये होते. मुलगा आणि मुलगी यांचे खेळ, कपडे, केशरचना, आहार, कामे, जीवनशैली या सर्वांमध्ये पुष्कळ भिन्नता आहे. या माध्यमातून त्यांचे कार्यक्षेत्र भिन्न आहे असे त्यांच्या मनावर बिंबविले जाते. तसेच मुलांच्या आणि मुलींच्या लैंगिकतेत फरक आहे आणि मुलींची लैंगिकता दुय्यम स्वरूपाची आहे असेही बिंबविले जाते.

स्त्रीच्या प्रजननक्षमतेचे उदात्तीकरण करून तिच्या मातृत्वाचा पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत गौरव केला जातो. जहाल स्त्रीवाद्यांच्या मते गर्भारपण, बाळंतपण व मुलांचे संगोपन या गोष्टी स्त्रियांना बंधनात ठेवणाऱ्या आहेत. गर्भारपण आणि बाळंतपण या गोष्टींचे उदात्तीकरण करून त्या स्त्रियांच्यावर लादल्या जातात. अनेकदा मातृत्व हे स्त्रीवर लादले जाते. आधुनिक काळात वैद्यक शास्त्रातील तंत्रज्ञानाचा वापर करून स्त्रियांना या बंधनातून मुक्त व्हावे असा विचार जहाल स्त्रीवाद मांडतो. गर्भनियंत्रक साधने व कृत्रिम गर्भधारणा यांचे त्यांनी स्वागत केले आहे. अँड्रिया डॉर्किन या जहाल अमेरिकन स्त्रीवादीने असे म्हटले आहे की, "स्त्री जन्मत नाही, स्त्री घडवली जाते, असे करताना तिच्यातील माणूसत्व संपविले जाते." "Women is not born, she is made. In the making, her humanity is destroyed."

जहाल स्त्रीवादी कुटुंब संस्थेला स्त्रियांच्या शोषणाचे प्रतिक मानतात. कुटुंबात स्त्रीचे दुहेरी शोषण होते. तिच्या श्रमशक्तीचा कुटुंबात मोबदला गणला जात नाही. कुटुंबसंस्था स्त्रियांचे केवळ श्रम वापरते. स्त्रियांच्या कुटुंबातील कामांना 'उत्पादक' समजले जात नाही. याचा फायदा पुरुषांना होतो. ते सार्वजनिक क्षेत्रात आपले योगदान देतात. त्यांना त्याचा आर्थिक आणि सामाजिक (प्रतिष्ठा) लाभ मिळतो. स्त्रियांना मात्र आर्थिकदृष्ट्या पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे घरकामाला मोबदला किंवा घरकामापासून मुक्ती हे जहाल स्त्रीवाद्यांनी ठासून सांगितले.

कुटुंबसंस्थेमध्ये स्त्रियांचे लैंगिक शोषण होत असते. विवाहाच्या नावाखाली स्त्रीला आपल्या लैंगिकतेचे समर्पण करावे लागते. कुटुंबात लैंगिक हिंसाचार किंवा लैंगिक सुखापासून वंचितता या गोष्टींना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे जहाल स्त्रीवाद विवाह, कुटुंब, मातृत्व या सर्व गोष्टींना स्त्री शोषणाच्या साधन व्यवस्था मानतात.

राज्यसंस्था देखील पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेचे द्योतक आहे. स्त्रीयांना जाणीवपूर्वक सत्तेपासून दूर ठेवले जाते. मताधिकार व सर्वोच्च पदांपासून स्त्रीयांना दूर ठेवण्याचा प्रयत्न होतो. राज्यसंस्था स्त्रियांना सत्तेच्या क्षेत्रापासून दूर ठेवते किंवा स्त्रीयांना सत्तेत माफक वाटा दिल्याचे दाखवून पुरुषांचे वर्चस्व कायम ठेवते.

१.२.४.४ भारतीय स्त्रीवाद

प्राचीन काळापासून धर्म, रूढी आणि परंपरा यांच्या नावाखाली स्त्रीला भारतीय समाजात दुय्यम स्थान दिले गेले. तिला अनेक मानवी हक्क नाकारले गेले. तिच्या गुलामगिरीच्या जीवनाचे उदात्तीकरण करण्यात आले. त्यामुळे स्वातंत्र्य, समता, न्याय या गोष्टींपासून भारतीय स्त्री प्राचीन काळापासून वंचित रहावे लागले. इतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये तिच्या शोषणाचे प्रमाण आणि स्वरूप बदलत राहिले. कांही भारतीय समाज सुधारकांना १९व्या शतकात ब्रिटिश सत्तेच्या अंमलामुळे स्त्रीयांवरील अन्यायाची जाणीव निर्माण झाली. १९व्या शतकापासून आजतागायत भारतामध्ये स्त्रीयांना समान हक्क मिळावेत, त्यांचे शोषण थांबावे यासाठी सामाजिक आणि राजकीय पातळीवर अनेक चळवळी झाल्या, अनेक सुधारणा कायदे अस्तित्वात आले या सर्वांचा आढावा भारतीय स्त्रीवादामध्ये घेणे आवश्यक आहे.

१९व्या शतकात भारतात इंग्रजी शिक्षण घेणारा एक नवीन वर्ग निर्माण झाला. शिक्षणामुळे भारतीयाना उदारमतवादी विचारांची ओळख झाली. राजाराम मोहन रॉय, दयानंद सरस्वती, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, लोकहितवादी, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर या समाज सुधारकांनी स्त्री शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रीयांचे हक्क हे मुद्दे हाती घेऊन समाजात जाणीवजागृतीचे प्रयत्न सुरू केले. ही भारतातील स्त्रीवादी चळवळीची सुरुवात होती. ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज, रामकृष्ण मिशन, सांस्कृतिक सत्यधर्म इ. संस्थांनी स्त्री हक्कांसाठी प्रयत्न केले. या काळात सतीची प्रथा, विधवा विवाहावरील बंदी, केशवपन, द्विभार्या पध्दत या सारख्या स्त्रीयांचे शोषण करणाऱ्या परंपरांच्या विरोधात चळवळी सुरू झाल्या. याचा परिणाम म्हणून १८२९ मध्ये सती बंदीचा कायदा झाला, १८५६ मध्ये विधवा पुनर्विवाहाचे विधेयक मंजूर झाले, आणि १८६० मध्ये समंती वयाची लोकहितवादीनी छळ करणाऱ्या पतीपासून पत्नीला विभक्त होता आले पाहिजे आणि तिला पोटगी मिळाली पाहिजे असा विचार मांडला. मर्यादा १२ निश्चित करण्यात आली. महाराष्ट्रात महात्मा फुलेंनी आणि भारताच्या विविध भागात ख्रिश्चन मिशनरीनी स्त्री शिक्षणासाठी प्रयत्न केले.

म. फुलेंनी स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाबाबत स्पष्ट भूमिका घेतली. त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरला. स्त्री आणि पुरुष यांच्यासाठी भारतीय समाजाने नैतिकचेचे वेगवेगळे मानदंड निर्माण केले आहेत. याविरुद्ध म. फुलेंनी आवाज उठविला. लैंगिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीत स्त्रीयांना कठोर बंधन असताना पुरुषांना मात्र लैंगिक स्वातंत्र्य होते. स्त्रीयांना भोगवस्तू म्हणून पाहिले जात. म. फुलेंच्या मते, ब्राह्मण आणि ब्रह्मणेतर. दोन्ही वर्गातील स्त्रीयांचे शोषण कसे होते हे स्पष्ट केले आहे. ब्राह्मण स्त्रीयांना कठोर

कौटुंबिक बंधनात रहावे लागत होते. तर बहुजन व दलित कुटुंबातील स्त्रीयांना कुटुंबातील पुरुषांच्या अत्याचाराबरोबर उच्चवर्णीय लोकांच्या अत्याचाराला बळी पडावे लागत. स्त्रीयांना न्याय मिळावा यासाठी म. फुलेंनी विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह बंदी, सतीप्रथा बंदी, स्त्री शिक्षण, सत्यशोधक विवाह पध्दती इ. उपक्रम हाती घेतले.

डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर यांनी भारतातील स्त्री शोषणाला येथील धार्मिक आणि परंपरांची पार्श्वभूमी कारणीभूत असल्याचे स्पष्ट केले. मनुस्मृती, नारदस्मृती, पुराणे, रामायण, महाभारत इ.च्या माध्यमातून स्त्रीला आणि शूद्रांना गुलाम केले आहे. सती किंवा विधवा विवाहास बंदी यासारख्या अमानुष परंपरा स्त्री शोषणाला जबाबदार आहेत. शूद्र जातीतील स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाविरुद्ध डॉ. आंबेडकरांनी आवाज उठविला. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रीयांना मालमत्तेचा आणि घटस्फोटाचा अधिकार असावा याचे तर्कशुद्ध समर्थन केले.

म. गांधींनी देखील भारतीय संदर्भात स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. म. गांधींच्या मते, स्त्रीयांनादेखील पुरुषांच्याप्रमाणे हक्क व स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. स्त्रीने मुक्त होणे म्हणजे पुरुषांचे अंधानुकरण करणे नाही. तर मुक्त होणे म्हणजे व्यक्ती म्हणून आत्मभान येणे, निर्भय आणि स्वावलंबी बनणे होय. कौटुंबिक जीवनात स्त्री आणि पुरुष यांच्यात मैत्रीचे नाते असावे आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सामूहिक पध्दतीने पार पाडल्या जाव्यात असे गांधींची म्हणत. तसेच स्त्रीयांनी आर्थिक स्वावलंबनासाठी प्रयत्नशील रहावे, त्यामुळे स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळेल.

स्वातंत्र्योत्तर काळात राम मनोहर लोहिया यांनी स्त्री स्वातंत्र्यविषयक विचार मांडले आहेत. देशाच्या प्रगतीमध्ये स्त्री आणि पुरुष यांचे योगदान एकसमान आहे. स्त्रीयांना योनिमुचितेसारख्या शरीरविषयक रूढींच्या नावाखाली स्वातंत्र्य नाकारले जाते आणि त्याचे दमण केले जाते. स्त्री पुरुष यांच्यातील लैंगिक भेदभाव आणि स्त्रीयांचे शोषण नष्ट करण्याची गरज लोहिया यांनी मांडली.

२०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतातील स्त्रीवादी चळवळीला अनेक आघाड्यांवर यश प्राप्त झाले. राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पातळीवर विविध महिला संघटनांची स्थापना झाली. महिला आयोग अस्तित्वात आले. कामाच्या ठिकाणी महिलांना सुरक्षितता देणारे कायदे निर्माण झाले. पंचायत राज संस्थामध्ये व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षणाची घटनात्मक तरतूद (१९९३) करण्यात आली. (आता हे प्रमाण ५०% करण्यात आले आहे.) शासनाच्या विविध खात्यांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण देण्यात आले. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पोलीस, लष्कर, रेल्वे, वाहतूक व दळणवळण इ. पुरुषांची मक्तेदारी असणाऱ्या क्षेत्रामध्ये स्त्रीयांना संधी देण्यात आली आहे.

भारतातील स्त्रीवादी चळवळीच्या प्रमुख दोन मर्यादा आढळतात. भारतातील स्त्रीवादी चळवळीमध्ये मध्यमवर्गीय स्त्रीयांच्या प्रश्नाचाच विचार झाला. दलित, उपेक्षित स्त्रीयांच्या प्रश्नासाठी विशेष कार्य झाले नाही. ग्रामीण स्त्रीयांच्या प्रश्नाकडे देखील दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते.

वरील अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, स्त्रीवाद ही केवळ राजकीय विचारसरणी नाही. स्त्रीवाद एक चळवळ आहे, स्त्रीवाद, स्त्री व पुरुष यांच्यात चिरकाल टीकणारी समानता प्रस्थापित करणारा विचार आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क प्राप्त करून देणे व तिला मिळणाऱ्या दुय्यम वागणुकीला विरोध करणे, हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. धर्म, नैतिकता, मूल्ये या आधारे स्त्री-पुरुष यांच्यात केला जाणारा भेदभाव संपुष्टात आणणे.

* स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ *

(क) रिकाम्या जागा भरा.

१. केट मिलेट यांनी ..... स्त्रीवादाचा पुरस्कार केला आहे.
(अ) मवाळ (ब) जहाल (क) साम्यवादी.
२. जहाल स्त्रीवादी कुटुंबसंस्थेला स्त्रीयांच्या ..... प्रतिक मानतात.
(अ) विकासाचे (ब) शिक्षणाचे (क) शोषणाचे.
३. .... यांनी हिंदू कोड बीलासाठी आग्रही भूमिका घेतली.
(अ) म.फुले (ब) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (क) राजाराम मोहन रॉय.
४. स्त्री आणि पुरुष यांच्यासाठी भारतीय समाजात नैतिकतेचे ..... मानदंड आहेत.
(अ) एकसमान (ब) वेगवेगळे (क) एकरूप.

१.३ सारांश

स्त्रीवाद ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वाची बहुआयामी अशी संकल्पना आहे. 'स्त्रीवाद' म्हणजे नेमके काय? याबाबत अभ्यासकांचे एकमत आढळत नाही. तथापि, समाजात स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करण्याचे ध्येय असणारी विचारसरणी आणि स्त्रीला समाजात दिली जाणारी दुय्यम वागणूक विरोधातील चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद होय. पितृसत्ताक समान व्यवस्थेमध्ये स्त्रीयांचे होणारे मानसिक, लैंगिक, शारीरिक, आर्थिक आणि राजकीय शोषण यांच्याविरुद्ध लढणारी चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद किंवा Feminism होय.

मेरी कुलस्टोन क्राफ्टने 'दि व्हिंडीकेशन ऑफ राइट्स ऑफ वुमेन, १७९२' या ग्रंथाच्या माध्यमातून स्त्रीच्या शोषणाला वाचा फोडली. इंग्लंड, अमेरिका या देशात सुरू झालेला हा विचार हळूहळू जगभर पसरला. १९व्या आणि २०व्या शतकात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना हक्क व स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी जगभर चळवळी सुरू झाल्या. १९६० नंतर 'स्त्रीवाद' एक प्रखर विचार म्हणून पुढे आला.

२०व्या शतकाचा उत्तरार्ध आणि २१व्या शतकाची सुरुवात या काळात स्त्रीवादाने शिक्षण, धर्म, भाषा, कला, कायदा, नैतिकता इ. घटकांचे स्त्रीच्या दृष्टिकोणातून पुर्नमांडणी केली. यातून स्त्रीवाद विषयक विविध मतप्रवाह निर्माण झाले.

उदारमतवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद, भारतीय स्त्रीवाद इ. काही प्रमुख स्त्रीवादी सिध्दांत विकसित झाले. या सर्व स्त्रीवादी विचारसरणीचे समर्थन करणाऱ्या विचारवंतांचा उद्देश एकच होता, परंतु मार्ग भिन्न होते. स्वातंत्र्य, समता, न्याय ही उदारमतवादाची तत्त्वे स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाही लागू पडतात असे उदारमतवादी स्त्रीवाद मानतो. समाजातील आर्थिक व राजकीय विषमतेमुळे दुर्बल घटकातील स्त्रीयांचे शोषण होते असे मार्क्सवादी स्त्रीवाद मानतो. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, शारीरिक किंवा लैंगिक या सर्व प्रकारच्या शोषणाला जहाल स्त्रीवाद प्रखर विरोध करतो. तसेच भारतीय समाजाच्या परिप्रेक्षातून स्त्रीवादाकडे पाहिले जाते. मागील दोन शतकापासून भारतीय स्त्रीयांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक उन्नतीसाठी अनेकांनी योगदान दिले आहे. यास भारतीय स्त्रीवाद म्हणतात.

१.४ पारिभाषिक शब्द

- ❖ **वर्णभेद** : गोरे आणि काळे असा भेदभाव करणारी विचारसरणी.
- ❖ **बहुजन** : समाजातील मोठा समाज/वर्ग.
- ❖ **कृष्णवर्णीय** : आफ्रिका व अमेरिका खंडातील रंगाने काळे असणारे लोक.
- ❖ **भांडवलशाही** : खाजगीकरणे व उदारीकरणे धोरणाचे समर्थन करणारी विचारसरणी.
- ❖ **सफ्रजेट** : स्त्रीयांना मताधिकार मिळावा यासाठीची इंग्लंड व अमेरिकेतील चळवळ.
- ❖ **बहुआयामी** : विविध अर्थ सणारी संकल्पना.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ *

- (अ) १. (ब) पुरुषप्रधान.
२. (अ) मेरी वुलस्टोन क्राफ्ट.
३. (क) स्त्रीवाद.
४. (क) तीन.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ *

- (ब) १. 'माणूस हा विवेकशील प्राणी आहे' या गृहितकावर स्त्रीवादाचे तत्त्वज्ञान आधारित आहे.
२. फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉ द बोवुवा यांनी दि सेकंड सेक्स (१९४९) हे पुस्तक लिहिले आहे.
३. सिमॉन दि बोवुवा.
४. रॉबर्ट ओवेन यांनी विवाह संस्था नष्ट करण्याचा विचार मांडला.
५. रॉबर्ट ओवेन, फ्रेडरिक एंगेल्स, ऑगस्ट वेबेल इ.

* स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ *

- (क) १. (ब) जहाल.
२. (क) शोषणाचे.
३. (ब) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
४. (ब) वेगवेगळे.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- १ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.
१. स्त्रीवादाचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
२. स्त्रीवादाचा उगम आणि विकास यांची चर्चा करा.
३. स्त्रीवादाचा उदारमतवादी सिध्दांत स्पष्ट करा.
४. स्त्रीवादीच्या मार्क्सवादी दृष्टिकोनाची चर्चा करा.
५. जहाल स्त्रीवादाची संकल्पना स्पष्ट करा.
६. भारतीय स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा घ्या.

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. भागवत, विद्युत (१९९७) : 'महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या दिशेने', समाजशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे.
२. माने, रचना (२०१३) : 'स्त्रीवाद संकल्पना आणि स्वरूप', अक्षर दालन, कोल्हापूर.
३. जी. एल. शर्मा (२०१५) : 'सामाजिक मुद्दे', रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
४. रासम, वासंती : 'भारतातील महिला अधिकारांचे स्वरूप', नवज्योत, सप्टेंबर २०१४.
५. **Bhosale S. D.**: "Gender Discrimination, Role of Social Reforms and Feminist Movement in India, Navajyot, Dec., 2014.
६. सुमंत, यशवंत : 'स्त्रीमुक्तीकडून मानवमुक्तीकडे', मिळून साऱ्याजणी, जाने ते जून, १९९९.
७. नाईक, शोभा (२००७) : 'भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद', लोकवाडमयगृह, मुंबई
८. पाटील, भारती : 'स्त्रीयांचा सत्तेतील सहभाग, सबलीकरण प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा.

***

घटक-२

बहुसांस्कृतिक वाद

घटक संरचना

- २.० उद्दिष्ट्ये
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
  - २.२.१ बहुसंस्कृतीवादाचा विकास
  - २.२.२ बहुसांस्कृतिक वादाची तत्त्वे
  - २.२.३ बहुसांस्कृतीक राजकारणाच्या समस्या
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द
- २.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्ट्ये

या घटकाच्या अभ्यासांती आपणास-

- बहुसांस्कृतीकवाद स्पष्ट करता येईल.
- बहुसांस्कृतीकवादाची तत्त्वे सांगता येतील.
- बहुसांस्कृतीकवादाच्या समस्या स्पष्ट करता येतील.

२.१ प्रास्ताविक

मानवी जीवनातील स्थित्यंतराचा विचार करताना त्याच्यामध्ये निर्माण झालेल्या अनेक व्यवस्थांचा

अभ्यास करावा लागेल. या व्यवस्थांमध्ये विविधता होती. कारण नैसर्गिक व आर्थिक गरजांच्याप्रमाणे मानवी जीवनात व्यवस्था बदलत गेलेल्या आपल्याला दिसतात. यामधूनच विविध संस्कृती जन्माला आल्या. अशा प्रकारच्या बहुसंस्कृतींचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. औद्योगिक क्रांतीनंतर जागतिक व्यवस्थेवर अनेक चांगले व वाईट परिणाम घडले. यामधून अनेक विचारांनी जन्म घेतला यामध्ये प्रामुख्याने भांडवलशाही, समाजवाद, लोकशाही समाजवाद, सत्तेचे केंद्रीकरण, विकेंद्रीकरण, उदारमतवाद इ. अशा प्रकारचे नवीन विचार समाजामध्ये रुजताना अस्तित्वात असणारी समाजव्यवस्था बाजूला सारून नवीन समाजरचना अस्तित्वात येते. मात्र नवीन समाजरचना जुन्या विचारांच्या आधारभूत तत्वावरच आधारित असते. अशा विचारांचा अभ्यास करताना वेगळ्या विषयामध्ये त्याचा अभ्यास केला जातो. मात्र आज या सर्वांची एकत्रित अभ्यास करण्याची गरज भासत आहे.

बहुसंस्कृतीवादाची सुरवात १९६० च्या दशकात झाली. प्रामुख्याने भांडवलशाही देशामध्ये ही चळवळ निर्माण होऊन तेथील व्यवस्थेला यांनी आव्हान दिले. प्रस्थापित व्यवस्थेला या चळवळीने आव्हान दिले, परंतु या दशकाला बहुसंस्कृतीवादाचे दशक मानले नाही.

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ बहुसंस्कृतीवादाचा विकास

१. प्रथम चरण :-

बहुसंस्कृतीवादाचा विकास तीन विभागात आपल्याला अभ्यासता येईल. १९४५ नंतर अमेरिकेमध्ये याचा विकास झपाट्याने झाला. याचवेळी जगामध्ये महासत्ता म्हणून अमेरिकेचा उदय झाला. मात्र भांडवलशाही विचारांचे प्रमुख पुरस्कर्ता देश अशी अमेरिकेची जागतिक प्रतिमा झाली. अमेरिकेचा शोध लागल्यापासून युरोपमधील प्रमुख देशातील नागरिक नशीब आजमवण्यासाठी किंवा उद्योगधंद्याच्या, कामाच्या निमित्ताने अमेरिकेमध्ये स्थायिक झाले. त्यांची संस्कृती व भाषा वेगवेगळी होती. अशी राजकीय, स्वाभाविक सांस्कृतिकदृष्ट्या विभिन्न असणाऱ्या लोकांच्यामधून एक अमेरिकन संस्कृती निर्माण झाली. या नागरिकांच्यामध्ये विकासाची, प्रगतीची अशी एक राष्ट्र-राज्य संकल्पना अस्तित्वात आली. यातून अमेरिकेमध्ये नागरिक एकत्र आले व एक देश आणि वेगळी संस्कृती निर्माण झाली.

अमेरिकन संस्कृतीमध्ये विविध देशामधून आलेल्या नागरिकांच्या अनेक उपसंस्कृती होत्या. संपूर्ण देश एक मानला तरी त्या उपसंस्कृती आपले अस्तित्व टिकवून होत्या. त्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवले होते. ज्यावेळी या उपसंस्कृतींना आपल्या अमेरिकेमध्ये असणाऱ्या अस्तित्वाची जाणीव झाली. त्यावेळी अमेरिकेमध्ये देशविरोधी चळवळ मूळ धरू लागली. कारण त्यांना त्या समाजात

मिळणाऱ्या वागणुकीचे चटके बसत होते. वर्णद्वेषविरोधी चळवळ, कृष्णवर्गीयांच्या नागरी हक्कांसाठी आणि त्यांच्या हक्कांसाठी संघर्ष करू लागली. यामध्ये प्रमुख मार्टिन ल्यूथर किंग होते. यावरूनच असे म्हणता येईल की, बहुसंस्कृतीवाद आणि त्या दृष्टिकोणातून समाजामध्ये होणारे राजकारण देशातील प्रस्थापित सांस्कृतिक वादाला विरोध म्हणून निर्माण झालेला प्रतिवाद होता. एका संस्कृतीतील विचारधारेमुळे राष्ट्र अस्तित्वात आले. म्हणजेच राष्ट्र निर्माण होण्यासाठी ती विचारधारा प्रमुख होती. राष्ट्र निर्माण झाल्यानंतर त्या विचारांचे काटेकोर पालन झाले. त्याला विरोध म्हणून काही कालावधीनंतर बहुसंस्कृतीवादाचा जन्म झाला. अमेरिकेमध्ये वर्णविशेषातून बहुसंस्कृतीवादाचा जन्म झाला. बहुसंस्कृतीवादाच्या प्रभावामध्ये प्रथम चरणामध्ये मार्टिन ल्यूथर किंग यांचा प्रभाव दिसतो. अर्थातच त्यांनी यासाठी संघर्ष व्यवस्थेच्या विरुद्ध शांततामय चळवळीचा मार्ग स्विकारला. यामधूनच त्यांनी कृष्णवर्णियांसाठी नागरी हक्काची मागणी अधिक प्रभावी बनविली. त्यामधून त्यांची राजकीय, सामाजिक वाटचाल सुरू झाली.

२. द्वितीय चरण :-

अमेरिकेमध्ये मार्टिन ल्यूथर किंग यांनी वर्णविद्वेषाविरुद्ध जी चळवळ निर्माण केली ती शांततामय मार्गाचा वापर करून चालू केली होती. त्यानंतर या चळवळीचे रूपांतर जहालवादी चळवळीमध्ये झाले. या चळवळीमध्ये शांततामय मार्गाचा अवलंब कमी होऊन ब्लॅक पँथर या संघटनेचा उदय अमेरिकेसारख्या बहुसंस्कृती असणाऱ्या देशामध्ये निर्माण झाला. यामध्ये प्रामुख्याने आफ्रीकन व मुस्लीम तरुणांचा सहभाग होता. म्हणजेच ब्लॅक पँथर या संघटनेत कृष्णवर्णियांबरोबरच मुस्लीम जाणीवा जागृत झालेल्या तरुणांचा सहभाग देखील होता. अशा प्रकारे अमेरिकन संस्कृतीला वेगवेगळ्या सांस्कृतिक विचारांनी प्रेरित झालेल्या इतर संघटनांनी विरोध करण्यास सुरवात केली. मात्र या चळवळींना अमेरिकन संस्कृतीविरुद्ध बहुसंस्कृतीनी केलेला विरोध असे या काळात तेथील विचारवंतांनी मानले नाही. कारण त्यांच्या मते, राष्ट्रनिर्मितीचा संस्कृती हा एक घटक असून वर्णवंशविरोधी चळवळी, ब्लॅक पँथरसारख्या चळवळी स्वतःचे अस्तित्त्व जाणवून देण्यासाठी निर्माण झाल्या आहेत. याचा बहुसांस्कृतिक चळवळीशी फारसा संबंध नाही. वास्तविक पाहता ही चळवळ म्हणजे अमेरिकेच्या राष्ट्रीयत्वाच्या विचारामध्ये दबलेला विचार होता. जरी याला फारशी किंमत दिली गेली नाही तरी जगाच्या दृष्टीने एक संस्कृतीच्या विरुद्ध बहुसंस्कृतीवादाच्या चळवळीची ती सुरवात होती.

१९७० च्या दशकामध्ये विकसित देशामध्ये अनेक वांशिक, सांस्कृतिक व राष्ट्रवादाच्या आधारावर चळवळी निर्माण झाल्या. अनेक देशामध्ये याचा प्रभाव जाणवला. यालाच बहुसांस्कृतिक राष्ट्रवाद असे म्हणतात. उदा. कॅनडामध्ये क्युबेक प्रांतात फ्रेंच भाषिकांनी स्वतःच्या फ्रेंच राष्ट्रवादाचे समर्थन केले व कॅनडाकडून स्वायत्ततेची मागणी केली. कारण कॅनडा सरकारकडून त्यांचे हितसंबंध जपले जात नाहीत असे त्यांना वाटत होते. कॅनडासारखेच इंग्लंडमध्ये स्कॉटीश व वेल्समध्ये राष्ट्रवादाच्या चळवळीने जोर धरला होता. स्पेनमध्ये कॅटालानिया व बस्क प्रांतामध्ये विभक्त चळवळी याच जोरावर निर्माण झाल्या.

फ्रान्समध्ये स्कॉटिश राष्ट्रवादी चळवळ, बेल्जियममध्ये क्लॅन्डर्सची चळवळ, ऑस्ट्रेलियामध्ये आदिवासी (मूळनिवासी), न्यूझीलंडमध्ये माओनिस्ट नावाची चळवळ जी आहे त्या याच बहुसांस्कृतिक वादातून निर्माण झालेल्या चळवळी आहेत.

थोडक्यात, १९७० नंतर जगामध्ये विकसित राष्ट्रांमध्ये वांशिक राष्ट्रवाद, वांशिक सांस्कृतिक ओळख या राजकीयदृष्ट्या स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत होत्या, त्यामुळेच १९९० नंतर जो वांशिक, सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा जो उदय झाला, त्याचे मूळ कारण बहुसांस्कृतिक वाद असल्याचे दिसते.

३. तृतीय चरण :-

(अ) युरोपातील बहुसंस्कृतीवाद :-

साधारणपणे १९९० नंतर बहुसांस्कृतिक वादाचा तिसरा टप्पा सुरू झाला. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये दोस्त राष्ट्रे जिंकली असली तरी त्यांची अर्थव्यवस्था रसातळाला गेली होती. त्यामधून सावरण्यासाठी त्यांना अमेरिकेने हातभार लावला, त्यामधूनच नव्या स्वरूपाचे औद्योगिक वातावरण युरोपात जन्माला आले. यासाठी लागणारे मनुष्यबळ तिसऱ्या जगातील देशांकडून उपलब्ध करण्यात येऊ लागले. त्यामुळे विकसनशील देशांकडून खूप मोठ्या प्रमाणात युरोपकडे लोकांचे स्थलांतर सुरू झाले, त्याच्याबरोबर त्यांच्या संस्कृतीचे देखील स्थलांतर होत होते. १९९० ते २००० त्यांचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले. त्यांचे युरोपमध्ये संस्कृतीप्रमाणे एकत्रीकरण होऊ लागले, त्यांच्यामधून यामुळेच राजकीय जागृती निर्माण झाली व ते प्रतिनिधीत्वासाठी आणि हक्कांसाठी संघर्ष करू लागले. याचा परिणाम एका सांस्कृतिक आधारावर निर्माण झालेल्या देशांच्यावर झाल्यामुळे या देशांनी स्थलांतरितांच्यावर कायदे कडक बनविले. कारण तिसऱ्या जगातील देशांमधून लोक कामानिमित्त युरोपकडे स्थलांतरित होतात, त्यानंतर त्याठिकाणी स्थिरावून स्वतःची ओळख निर्माण करतात व स्वतःची संस्कृती जपतात. यावरून असे लक्षात येते की, १९९० नंतर स्थलांतरित कामगारांच्या रूपाने एका संस्कृतीने अस्तित्वात असलेल्या राष्ट्राला स्थलांतरित कामगारांच्या संस्कृतीने बहुसंस्कृती वाद वाढीस लागला.

थोडक्यात, तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांकडून विकसित राष्ट्रांच्याकडे कामगारांचे स्थलांतर होऊन युरोपमध्ये वेगवेगळ्या सांस्कृतिक ओळखी निर्माण झाल्या, असे गट राजकीयदृष्ट्या जागृत असल्यामुळे युरोपमध्ये बहुसांस्कृतिकवाद सुरू झाला.

(ब) औद्योगिक भांडवलशाही बहुसांस्कृतिक वाद :-

१९९० नंतर भांडवलशाहीच्या विकासास जोम चढला, कारण साम्यवादी सोविएत रशिया नष्ट

झाला, याचा परिणाम उद्योगधंद्यावर होऊन त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात तेजी आली. त्यासाठी कामगारांची गरज भासू लागली. कामगारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी भांडवलदारांनी त्यांना बोनस, कायम नोकरी, घरे, आरोग्य केंद्रे, मुलांसाठी शाळा या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. या सुविधा केवळ सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेतून दिल्या नाहीत तर त्यांना कामगारांची गरज होती. या औद्योगिक भांडवलशाहीच्या नंतरच्या खंडात म्हणजेच उत्तर औद्योगिक भांडवलशाहीत तंत्रज्ञानात प्रगती झाली. परिणामी, कामगारांचे महत्त्व कमी झाले. कामगार बेकार बनले. त्यामुळे बेकार झालेले कामगार पुन्हा कामाच्या शोधात स्थलांतरित झाले. यावेळी ते वेगवेगळ्या खंडात गेले. ज्या ठिकाणी ते स्थीर होतील त्याठिकाणी पुन्हा सांस्कृतिक प्रश्न निर्माण होऊन बहुसांस्कृतिकवादाचा प्रभाव निर्माण झाला आहे.

(क) साम्यवादी देशाचा अस्त व बहुसांस्कृतिकवाद :-

साम्यवादी तत्त्वज्ञानावर आधारीत देश १९९० नंतर आपले अस्तित्व टिकवू शकले नाहीत. त्यामुळे या देशातील वांशिक व धार्मिक गटांना आपले अस्तित्व दाखविण्याची संधी मिळाली. यामध्ये रशिया, युगोस्लाव्हिया, झेकोस्लाव्हिकीया या देशांचा समावेश होता. यामुळे त्यांच्या राष्ट्र या संकल्पनेला धोका निर्माण झाला. कारण प्रत्येक गटाने आपली सांस्कृतिक ओळख जपत बहुसांस्कृतिक वादाकडे वाटचाल सुरू केली. यामुळे अनेक लोकांना देश सोडावा लागला. यामुळे निर्वासीतांचा प्रश्न निर्माण झाला, जे राष्ट्र कोसळले त्या ठिकाणी हा प्रश्न निर्माण झाला. निर्वासित सर्व जगभर पसरत गेले. ज्या ठिकाणी योग्य जागा मिळेल त्या ठिकाणी स्थिरावले. यामधून अशा प्रकारे बहुसांस्कृतिक वाद वाढीस लागला.

(ड) भारत व बहुसांस्कृतिक वाद :-

भारतासारख्या देशाचा बहुसांस्कृतिक वादाच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास भारतीय समाजात विविध प्रकारची विविधता आढळते. अनेक संस्कृतीचा प्रभाव असणारे गट याठिकाणी आढळतात. परंतु भारतीय राज्यघटनेने भारतातील बहुसांस्कृतिक राज्ये म्हणून घोषित करतील किंवा स्वतंत्र अस्तित्व दाखविण्याचा प्रयत्न करून त्या दृष्टिकोणातून कायदे करतील, त्यापे कीतीतरी व्यापक दृष्टिकोन ठेवून १९५० च्या दशकामध्ये घटनाकारांनी राज्यघटना निर्माण केली होती. त्यामुळे इतक्या विविधतेने नटलेला, विविध संस्कृतीने निर्माण झालेल्या भारतासारख्या देशात बहुसांस्कृतिकवाद ही समस्या म्हणून समोर उभी राहिली नाही.

२.२.२ बहुसांस्कृतिक वादाची तत्त्वे

१. वसाहतवादी विचार :-

फ्रँन्स फॅनन, महात्मा गांधी, एडवर्ड सईद या विचारवंतानी उत्तर वसाहतवादी विचारांचा पुरस्कार

केला. पाश्चात्य देशांनी विशिष्ट विचारांच्या आधारे त्यांनी तिसऱ्या जगावर राज्य केले. साम्राज्यवादी हुकूमत प्रस्थापित केली. त्यामुळे तिसऱ्या जगातील समाजाचे शोषण झाले. म. गांधीच्या रूपाने सर्वप्रथम या साम्राज्यवादी प्रवृत्तीला तडा गेला. त्यांनी अहिंसेच्या मार्गाने साम्राज्यवादी सत्तेला आव्हान दिले. साम्राज्यवादी विचारांनी तिसऱ्या जगातील समाजावर ते मागास असल्याचे बिंबवले. ख्रिश्चन धर्माच्या माध्यमातून सभ्यता शिकविण्यासाठी, मानवाची सेवा करणारा धर्म अशी ओळख पटविण्यात ते यशस्वी झाले. इतर धर्मापेक्षा आपला धर्म श्रेष्ठ आहे. आपल्या धर्मांमध्ये कर्मकांडाना महत्त्व नाही. आपण जगामध्ये जगण्यासाठी आलो असून मिळवायचे आहे ते स्वर्गात आहे ते या जगापासून दूर आहे. अशाप्रकारे ते तिसऱ्या जगातील समाजाची मानसिकता तयार करत असत. उलट वसाहतवादी राष्ट्रवादाचा प्रसार करताना भारतीय संस्कृती अध्यात्मवादी असून पाश्चात्य संस्कृती भौतिकवादी आहे. आपला अभिजनवर्ग ते लगेच स्विकारतो. पाश्चात्य देशात मात्र असे न करता चिकित्सा केल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट स्विकारत नाहीत. हा वसाहत वादातील भाग साम्राज्यवादापेक्षा वेगळा आहे. कारण साम्राज्यवादामध्ये केवळ राजकीय सत्ता हे ध्येय असते. याउलट वसाहतवादामध्ये मानवाच्या मनाचा कब्जा करून मानवाची वेगळी मानसिकता तयार केलेली असते.

फ्रँन्स फॅनन यांच्या मते, वसाहतवादी विचारसरणीने आपली पकड घट्ट करत असताना रक्तपात न करता रक्त न दिसणारी हिंसा केली. याचे परिणाम समाजात भयानक झाले. यासाठी त्यांनी वसाहतवादाला हिंसेच्या मार्गाने विरोध करावा असे सांगितले. गांधी व फॅनन यांच्यामध्ये हा महत्त्वपूर्ण फरक आहे. कारण त्यांच्यामते, स्वतःमध्ये दबलेले अस्तित्व आपण जोपर्यंत खुलेपणाने मांडत नाही तोपर्यंत सर्व नष्ट होऊन जाईल. यासाठी त्यांना सांस्कृतिक श्रेष्ठता मान्य नाही.

एडवर्ड सर्ईद यांनी पौरात्य वादामध्ये जे समजले, जे दिसले, जे कळले ते त्यांनी अंतिम सत्य म्हणून सांगितले. पण ते अविचाराने मान्य केले. यालाच वसाहतिक मानसिकता म्हणता येईल. याची चिकित्सा न केल्यामुळे याचे सत्यात रूपांतर होते. म्हणजेच ज्यावेळी आपण महासत्ता बनण्याचा विचार करतो, त्यावेळी गुणवत्तेचा विचार न करता आपण एखाद्या वसाहतीक विचारांचे अनुकरण करतो. असे न करता वसाहतवादाची बांधणी करत असताना स्वतःचे अस्तित्व स्वतः शोधणे गरजेचे आहे.

वरील विचारवंतांच्या विचारातून असे समजते की, उत्तर वसाहतवाद युरोपीय केंद्रीकरणाच्या विरोधात संघर्ष करतोय. यामुळे युरोपीय सांस्कृतिक आक्रमणाला विरोध होऊन बहुसांस्कृतिकवादाला योग्य वातावरण निर्माण होते. यामधून भिन्न सांस्कृतिक वादाला योग्य वातावरण निर्माण होते. यामधून भिन्न सांस्कृतिक गट तयार होऊन ते आपले सांस्कृतिक अस्तित्व टिकवितो. यावरून एक स्पष्ट होते की, युरोपीय विचारांना बाजूला सारून तिसऱ्या जगातील बहुकेंद्रीत संस्कृती आधारित समाजाची निर्मिती झाली.

२. मानवाची ओळख :-

मानवाची ओळख हे बहुसांस्कृतीक वादाचे महत्वाचे तत्व आहे. मानव आपल्या संस्कृतीची ओळख जपतो. त्याच्या अहंपणामधून अस्मिता निर्माण होते. बहुसांस्कृतीक वाद्यांच्यामते, राजकारणात मानव दोन स्वरूपात वावरत असतो. यामध्ये त्याची व्यक्तीगत ओळख असते. त्याचबरोबर दुसरी समाजातील ओळख असते. ही सामाजिक ओळख मानवाला संस्कृती देत असते. त्यामुळेच मानव संस्कृतीप्रमाणे वर्तन करतो व संस्कृतीवर प्रेम करत असतो. हीच त्याची सांस्कृतीक ओळख असते. त्यामुळेच मानव व सामाजिकता यांना जोडणारी संस्कृती असते, असे बहुसांस्कृतीकवादाचे मत आहे.

उदारमतवादी विचारसरणीच्या मते, व्यक्ती निर्गुण व निराकार आहे. मात्र बहुसांस्कृतीक विचारवंतांच्या मते, मानवाच्या सांस्कृतिक, धार्मिक व सामाजिक ओळखी असतात. मानवाची समाजातील ओळख अशाच प्रकाशरची असते. मानवी सामाजिक रूप मानवाची संस्कृतीमधून जाणवते. यातून त्याची सांस्कृतिक ओळख तयार होते. यामधून स्वतःच्या धर्माचा, संस्कृतीचा मानव भेटला तर नातेसंबंध तयार होऊन मानवामध्ये बंधुभाव तयार होतो. यामुळेच बहुसांस्कृतिक वाद्यांच्या मते, व्यक्तीलज्ञा जन्मतः प्राप्त होणाऱ्या हक्काबरोबर सांस्कृतिक हक्क दिले पाहिजेत. यामुळे राजकीय क्षेत्रात बहुसांस्कृतीमुळे बदल होतील. आतापर्यंत भौतिक, आर्थिक प्रश्नासाठी लढणारे घटक सांस्कृतिक व धार्मिक क्षेत्रासाठी एकत्र येतात. राजकारणामध्ये हे प्रकषिणे जाणवते. यामुळेच राजकीय पक्षांनी देखील धार्मिक व सांस्कृतिक प्रश्नाकडे जास्त लक्ष दिले जाऊ लागले. राजकारणामध्ये प्रत्येक गट आपली संस्कृती व ओळख प्रकषिणे मांडतात.

३. अल्पसंख्याकांचे अस्तित्व :-

वास्तविक बहुसंख्याकांमध्ये अल्पसंख्याकांचा आवाज, भाषा, दाबण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु आपण कोणत्याही अनोळखी वातावरणात गेल्यास आपणास असुरक्षित वाटू लागते. त्या काळात आपण अल्पसंख्यांक असतो. यावरून आपल्याला समाजात कायमस्वरूपी अल्पसंख्यांक असणाऱ्या घटकाची मानसिकता लक्षात येते. म्हणून बहुसांस्कृतीवाद अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे समर्थन करतात. कीलीमीकॅकच्या मते, समाजाने अल्पसंख्याकांचा स्वशासनाचा हक्क मान्य केला आहे. भारतामध्ये अशाच प्रकारे काश्मीरमध्ये अल्पसंख्याकांचा हक्क दिला आहे. यामधून बहुसांस्कृतीवादाची लक्षणे दिसतात. भारतात धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व घटना निर्मितीच्या अगोदरपासून अंमलात आणले. कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया या देशात १९९० नंतर अंमलात आणले. स्वशासनाचे आविष्कार वेगवेगळे असू शकतात. ज्याप्रमाणे संघराज्याच्या चौकटीत सांस्कृतीक समूहाना अधिकार दिले आहेत. उदा. मुस्लीम धर्मांमध्ये शिया व सुन्नी असे वेगवेगळ्या प्रकारे आपले अस्तित्व दाखवितात.

युरोपीय देशांना हा फुटीरतावाद वाटतो. यामुळे राष्ट्रवाद्याला आव्हान दिले जाते. यासाठी

किलमीकॅकच्या मते, अल्पसंख्याकांना संघराज्याच्या चौकटीत सत्तेची विभागणी करून स्वायत्तता द्यावी, त्यांना स्वतंत्र भूमी उपलब्ध करून द्यावी. परंतु बहुसांस्कृतिक व अल्पसंख्याकांच्या बाबतीत ते घातक आहे. याचबरोबर कीलमीकॅकच्या मते, अल्पसंख्याकांना सांस्कृतिक विविधता मान्य करून त्यांचे रीतीरिवाज, भाषा, शिक्षण याबाबतचे हक्क मान्य करावेत. भारताने घटनेच्या २८ व २९ कलमामध्ये अल्पसंख्याकांचे हक्क मान्य केले आहेत. यावरून भारतामध्ये बहुसांस्कृतिक वाद मान्य केला आहे. परंतु यारमलधूवन धार्मिक मूलतत्त्ववाद व निधर्मी विचारसरणी यामध्ये वाद निर्माण होतो. परंतु यामधून देखील मूलतत्त्वामध्ये असणारी सांस्कृतिक विविधता बहुसांस्कृतीक वादाने मान्य केली आहे.

४. सांस्कृतीक विविधता :-

आभिजात उदारमतवादाच्या मते, मानव वेगवेगळ्या प्रवृत्तीचा असतो. त्यांच्यात मतभिन्नता असते. मात्र बहुसांस्कृतीक वादाच्या मते, प्रश्न केवळ सहिष्णुता जोपासण्याचा नाही तर त्यांना मनापासून मान्यता मिळते का हे महत्त्वाचे आहे. अल्पसंख्याकांना दिली जाणारी मोकळीक उपकाराच्या भावनेतून नसावी. त्यांचे अस्तित्व मान्य करावे व ते जोपासावे. याचबरोबर वेगवेगळ्या संस्कृतीची जपणूक करण्याची सहिष्णुता बाळगावी. त्यांना हक्क दिले जावेत. असे मत बहुसांस्कृतिकवादाचे पुरस्कर्ते चार्ल्स टेलर यांचे मत आहे. विविधतेमुळे एकात्मतेला बाधा येत नाही तर ते जास्त घट्ट होते. यामुळेच विविधतेतून एकता हे बहुसांस्कृतीक वादाचे तत्त्व आहे. सांस्कृतीक समूहांना राजकीय ओळख देताना त्यांना राजकीय हक्क द्यावेत. यामुळेच अल्पसंख्याकांना हक्क देण्याचा विचार केला जाईल.

२.२.३ बहुसांस्कृतिक राजकारणाच्या समस्या

१. आर्थिक व सामाजिक समस्या :-

एक संस्कृती राष्ट्रामध्ये अनेक समूह कार्यरत होते, त्यांच्या संस्कृतीमध्ये विविधता होती. त्यामुळेच त्या व्यवस्थे समाजातील या वेगवेगळ्या समुहाचे आर्थिक व सामाजिक शोषण होत होते. समाजातील असे शोषित गट एकत्रित येऊन स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्याचा प्रयत्न त्या व्यवस्थेमध्ये करू लागले व यामधून या विविध संस्कृती मानणाऱ्या या विविध संस्कृती मानणाऱ्या गटांमुळे बहुसांस्कृतीक वादाचा जन्म झाला. उदा. कृष्णवर्णियांना असे वाटू लागले की, त्यांच्यावर गोऱ्या लोकांचे वर्चस्व आहे. ते आपले शोषण करत आहेत. अमेरिकन स्वातंत्र्य संघर्षामध्ये कृष्णवर्णियांचा सहभाग होता, मात्र अशा ठिकाणी त्यांचे अधिकार दडपले जातात. हा अमेरिकेमध्ये गोरे व कृष्णवर्णियांच्यामध्ये संघर्षाचा मुद्दा बनला. कृष्णवर्णियांनी प्रस्थापित व्यवस्थेशी विद्रोह करून सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षमता बदल संघर्ष पुकारला व स्वतःच्या संस्कृतीची संकल्पना पुढे आणली म्हणजेच हा संघर्ष सामाजिक व आर्थिक हितसंबंधांविरोध होता.

२. वांशिक दमणाची समस्या :-

अमेरिकेसारख्या एकसंस्कृती राष्ट्रामध्ये विविध सांस्कृतिक गट सामाजिक व आर्थिक अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करत होते. त्याचबरोबर वांशिक हिंसा, दहशत, दमण यांच्या विरोधात देखील त्याचा लढा सुरू होता. वांशिक दमणाविरुद्ध लढून ते दमण व दहशतीमधून मुक्त होण्यासाठी मुक्ती मिळविण्यासाठी राजकारण करत होते. अमेरिकेत सुरू झालेल्या चळवळीचे लोण सगळ्या जगभर पसरले. तिसऱ्या जगामध्ये याचे अस्तित्व जास्त जाणवते. अमेरिकेमध्ये १९७० च्या दशकात दलित पँथरचा उदय झाला, त्याप्रमाणे भारतातदेखील दलितांची मते स्वतंत्र आहेत, आपले स्वतंत्र अस्तित्व दाखविण्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेवर दबाव आणण्यासाठी, समाजातील परावलंबित्व संपविण्यासाठी दलित पँथरची स्थापना केली. ही चळवळ मुक्तीसाठीची होती. त्यामुळेच १९७० च्या दशकातील उठाव, विद्रोही व मुक्तीदायी राजकारणाचे प्रेरक अमेरिकेतील वर्णद्वेषाविरोधी सुरू झालेली चळवळ होती.

३. भांडवलशाहीच्या राजकारणाची समस्या :-

१९९० नंतर केवळ विद्रोही शक्तीच्या आधारावर बहुसांस्कृतीक वाद आधारलेला नव्हता. या बहुसांस्कृतीक वादामध्ये वित्तीय भांडवलशाही राजकारण करताना दिसते. सामाजिक व राजकीय संस्कृतीचे समर्थन या भांडवलशाही कडून करून हा भांडवलदार वर्ग सांस्कृतीक गुंतवणूक करून स्वतःचे सांस्कृतीक भांडवल निर्माण करत आहे. प्रामुख्याने हे तिसऱ्या जगातील देशात जाणवते. कारण या ठिकाणी सांस्कृतीक विविधता आहे. अशा सांस्कृतीक गटांना एकत्रित आणण्यासाठी वित्तीय भांडवलदारांकडून सांस्कृतीक व वांशिक महोत्सव साजरे केले जातात. हे वांशिक समूह अशा भांडवलदारांच्या आधारे आपले अस्तित्व टिकवून ठेवतात. यामधून विविध सांस्कृतीक गट दिसून येतात. बहुसांस्कृतीक वादामध्ये त्यांचे अस्तित्व जाणवते. त्यामुळेच १९७० व १९९० या सालामध्ये बहुसांस्कृतीक राजकारणामध्ये गुणात्मक फरक आहे.

* स्वयं-अध्ययन प्रश्न *

१. बहुसांस्कृतीक वादाची सुरवात ..... देशात झाली.
२. बहुसांस्कृतीक वादाची सुरवात ..... दशकात झाली.
३. युरोपमधील बहुसांस्कृतीक वादाची सुरवात ..... स्थलांतराने झाली.
४. १९९० नंतर बहुसांस्कृतीक वाद ..... च्या पाडावाने जास्त जाणवू लागला.
५. .... या तत्वाने राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी बहुसांस्कृतीक वादाचा उपयोग होतो.

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

(१) अमेरिका	(२) १९६०.
(३) कामगारांच्या	(४) सोविएत रशिया.
(५) विविधतेतून एकता.	

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१. बहुसांस्कृतीक वादाच्या विकासाचे टप्पे सांगा.
२. बहुसांस्कृतीक राजकारणाच्या समस्या सांगा.
३. बहुसांस्कृतीक वादाची तत्त्वे सांगा.

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. **Bhargava R., Bagchi A. K., Sudarshan R., "Multiculturalism, Liberalism and Democracy", Oxford University Press, New Delhi.**

घटक-३

पर्यावरणवाद (Environmentalism)

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्ट्ये
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
  - ३.२.१ पर्यावरणवादाच्या उदयाची कारणे
  - ३.२.२ पर्यावरणवादाची वैशिष्ट्ये
  - ३.२.३ पर्यावरण संरक्षण आणि जागतिक प्रश्न
  - ३.२.४ जागतिक तापमानवाढ (Global Warming)
- ३.३ सारांश
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

३.० उद्दिष्ट्ये

१. विद्यार्थ्यांना पर्यावरण, पर्यावरणशास्त्र, पर्यावरणवाद यासारख्या संकल्पनांची ओळख करून देणे.
२. पर्यावरणवादाच्या उदयाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
३. पर्यावरणवादाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
४. पर्यावरण संरक्षणासाठी करण्यात येणाऱ्या जागतिक प्रयत्नांची ओळख विद्यार्थ्यांना करून देणे.

५. जागतिक तापमान वाढ- कारणे, परिणाम व उपाययोजना यांची माहिती विद्यार्थ्यांना करून देणे.
६. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणसंरक्षणासंबंधीची जाणीव जागृती निर्माण करणे.

३.१ प्रास्ताविक

मानवी हस्तक्षेपामुळे आज पृथ्वीवरील पर्यावरणीय समतोल ढासळत चालला आहे. त्यामुळे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत की, ज्यामुळे पृथ्वीवर नैसर्गिक साधन संपत्ती, मानवी समाज यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. या पर्यावरण समस्या वैश्वीक स्वरूपाच्या आहेत. वाढती लोकसंख्या, मोठ्या प्रमाणात वाढलेले शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, बेसुमार जंगलतोड, वाढती वाहनांची संख्या, चंगळवादी जीवन पध्दती आणि पर्यावरण संरक्षणविषयक दृष्टिकोनाचा अभाव या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून पर्यावरणीय समस्या दिवसेंदिवस उग्र होत आहेत. त्याच्यापासूनचे धोके वाढत आहेत. म्हणून आपण सर्वांनी पर्यावरण, निसर्गातील साधनसंपत्ती, निसर्ग आणि मानव यातील संबंध समजावून घेतले आहेत.

प्रस्तुत घटकामध्ये पर्यावरणवादाच्या उदयाची कारणे, वैशिष्ट्ये, पर्यावरण संरक्षणविषयक जागतिक प्रयत्न आणि जागतिक तापमानवाढ-स्वरूप, परिणाम व उपाय याची माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. या सर्व माहितीचा विद्यार्थ्यांनी अभ्यास करून निसर्गाचे, पर्यावरणाचे, पर्यायाने अखिल मानव जातीचे संरक्षण यासाठी वैश्विक, सामूहिक व मानवतावादी दृष्टीने प्रयत्न करावेत. आपल्यासहित समाजात पर्यावरण संरक्षणविषयक जागृती करावी ही एक छोटीसी अपेक्षा.

प्रमुख पर्यावरणीय समस्या

१. जागतिक तापमान वाढ
२. अवर्षण
३. भूकंप
४. साथीचे रोग
५. आम्ल पर्जन्य
६. दुर्मीळ वनस्पतींचा न्हास
७. समुद्र पातळीत वाढ

३.२ विषय विवेचन

□ पर्यावरणवाद (Environmentalism)

मानव हा निसर्गातील सर्व सजीवामधील बुद्धिमान प्राणी आहे. त्याने आपल्या बुद्धीच्या जोरांवर आपला विकास इतरांच्या तुलनेत अधिक केला आहे. कुठेतरी कड्याकपारी, झाडाच्या डोलीत, गुहेमध्ये राहणारा, भूक लागल्यानंतर कांहीतरी खाणारा आणि मिळेल तिथे विसावा घेणारा निसर्ग अवस्थेमधील मानव आणि आजचा मानव यांची तुलना करता मानवाच्या प्रगतीची झेप लक्षात येते. बौद्धिक-प्रगल्भतेच्या जोरांवर प्रगतीचे अनेक शिखरे त्यांने सर केली आहेत. जैवतंत्रज्ञान, नॅनो तंत्रज्ञान, संगणकीय तंत्रज्ञान, अणुऊर्जा इत्यादींच्या आधारे मानवाने प्रचंड प्रगती साधली आहे. पण मानवाच्या या प्रगतीच्या प्रवासात मानव आणि निसर्ग यांची मैत्री जोपर्यंत राहिली तोपर्यंत मानवाला आपल्या प्रगतीचा लाभ घेता आला. पुढे मानवाने आपल्या विकासामध्ये तो जसजसा निसर्गापासून दूर गेला तस-तसे त्याच्या विकासामध्ये अनेक अडथळे निर्माण झाले. मानवाने आपल्या विकासामध्ये आपली जीवनपध्दती सुधारली, ती सुखकारक बनली, पण ज्या निसर्गाच्या सोबतीने हे मिळविले, त्या निसर्गाची योग्य ती काळजी न घेतल्यामुळे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले.

मानवी विकासाला आड येणाऱ्या समस्या, अडचणींची चिकित्सा करणे, त्या जाणून घेणे, त्या कमी करण्यासाठी उपाययोजना करणे की ज्यामुळे मानवी जीवन अधिक-अधिक सुखी संपन्न होईल. मानवाचा शाश्वत विकास आणि निसर्गाची जपणूक यामध्ये समतोल राहिल यासाठी एक नवीन अभ्यासविषय पुढे आला आणि त्याचे नांव आहे पर्यावरणवाद.

गेल्या ५०-६० वर्षांपासून एक नवीन विषय म्हणून पर्यावरणवाद पुढे आला आहे. मानवाने आपल्या विकासामध्ये निसर्गाची काळजी न घेतल्यामुळे, निसर्ग साधनांच्या केलेल्या प्रचंड लुटीमुळे मानवी जीवनावर विघातक परिणाम करणारे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. म्हणून १९७२ मध्ये स्टॉकहोम परिषदेला महत्त्व द्यावे लागेल. कारण प्रथमच त्या परिषदेमध्ये “वर्तमान मानवी जीवन आणि मानवाच्या भावी पिढ्यांचे भविष्य सुरक्षित राहायचे असेल तर मानवी विकासाबरोबर निसर्गाची काळजी घेतली पाहिजे” असा विचार मांडला गेला आणि तिथून पुढे पर्यावरणवादाचा अभ्यास सुरु झाला.

पर्यावरणवादाच्या अभ्यासामध्ये पुढील संकल्पना महत्त्वाच्या आहेत.

१. पर्यावरण (Environment)

ही संज्ञा फ्रेंच भाषेतील Environ या शब्दापासून प्रचलित झाली असून तिचा अर्थ To Surround म्हणजेच सभोवताली असणे किंवा सभोवतालची परिस्थिती असा आहे. या सभोवतालच्या परिस्थितीमध्ये

अनेक सजीव-निर्जीव घटकांचे अस्तित्व पाहावयास मिळते. म्हणून या सभोवतालच्या परिस्थितीत निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित घटकांचे मिळून पर्यावरण बनते. ही पर्यावरणीय मांडणी पृथ्वीवर सर्वत्र सारखी नाही. ती कालसापेक्ष, स्थलसापेक्ष आणि जीवसापेक्ष आहे. पृथ्वीवरील पर्यावरण संज्ञेत सूर्यप्रकाश, पाणी, हवा, जीवसृष्टी, जंगल, नद्या यांची मांडणी सर्वत्र सारखी नाही. म्हणून संपूर्ण पृथ्वी हे देखील एक पर्यावरण आहे. पृथ्वीवरील ही पर्यावरणीय मांडणी गतिशील, सर्वसमावेशक आहे. पर्यावरणाच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :-

१. “जैविक व अजैविक घटक यांच्यातील परस्पर क्रियांचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय.” – **डॉनियल चिरास**.

२. “पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन व मानवी जीवनावर पर्यावरणीय घटकांचा होणारा परिणाम, प्रभावांचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र. यामध्ये पर्यावरणीय प्रश्न आणि त्यावरील उपाययोजना याचाही अभ्यास केला जातो.” – **जॉन टर्क**.

३. “विविध प्रकारची जीवसृष्टी आणि मानवी समूह व समाज ज्या परिसरात राहतात व विकसित होतात त्या परिसरातील त्या सर्व घटकांच्या मांडणीला पर्यावरण असे म्हणतात.” – **मराठी विश्वकोष**.

४. “सजीवांनी अनुभवलेल्या भौतिक रासायनिक व जैविक परिस्थितीची गोळाबेरीज म्हणजे पर्यावरण.” – **जैविस्मिय**.

५. “व्यक्ती जीव अथवा समूह यांचे अस्तित्व व विकास यांच्यावर परिणाम करणारी बाह्यस्थिती, घटक किंवा वस्तु म्हणजे पर्यावरण.” – **फंक व वॅगनन्स**.

□ पर्यावरणशास्त्र :-

पर्यावरणशास्त्रात निसर्ग आणि मानव यांच्या संबंधाचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास केला जातो. सर्वांगीण समतोलीत विकास हा पर्यावरणशास्त्राचा आत्मा मानला जातो. निसर्गाची जपणूक आणि मानवी कल्याण हा पर्यावरणशास्त्राचा मुख्य अभ्यासविषय आहे. मानवाने आपल्या विकासाच्या वाटचालीत निसर्गाविषयी बेदरकारपणा, निष्काळजीपणा, नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विकासाच्या नावाखाली लयलूट केली. निसर्गाची स्वतःची अशी एक निर्मिती आहे, त्या निर्मितीमध्ये एक शिस्त असते. निसर्गाला स्वतःची अशी एक भाषा असते, पण मानवाने ते लक्षात न घेतल्यामुळे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले. त्याचा मानवी जीवनावर विपरित परिणाम झाला.

निसर्गनिर्मित पर्यावरण मानवी विकासाला पूरक व उपयुक्त असते हा रचनात्मक विचार पर्यावरणशास्त्रात व्यक्त होतो. निसर्गाची स्वतःची एक निर्मिती व शिस्त असते. त्यामध्ये मानवी हस्तक्षेप करू नका हे पर्यावरणशास्त्र सांगते.

परिवर्तन विकास- आणि बदल हे शांतताप्रीय, निःस्वार्थी व कल्याणकारी भावनेतून व्हावेत, म्हणून पर्यावरण संवर्धन- संवर्धनातून विकास आणि परत विकासातून पर्यावरणीय संरक्षण हे पर्यावरणशास्त्राचे अभ्यास विषय ठरावेत.

□ पर्यावरणवाद :-

पर्यावरण व मानव यांचा जवळचा संबंध आहे. हे संबंध परस्परांना पूरक व उपयुक्त आहेत. मानवी जीवन विकसीत होत असताना त्याचा परिणाम जसा पर्यावरणावर होतो. तसा पर्यावरणातील बदलाचा परिणाम मानवी जीवनावर होतो. पर्यावरण आणि मानव यांचा हा संबंधाचा प्रवास अडचणीचा ठरत आहे. या संबंधात पर्यावरण श्रेष्ठ की मानव श्रेष्ठ यासाठी मानवाने सतत प्रयत्न केलेले आहेत, पण अलीकडच्या काळात मानवाचे बुद्धीकौशल्य, स्वार्थ, लोभ, मोह यातून पर्यावरणीय मांडणीचा मोठ्या प्रमाणात दुरुपयोग केला आहे. त्यातून अनेक पर्यावरणादि प्रश्न निर्माण होऊन त्याचे मानवी जीवनावर होताना दिसतात.

वास्तविक पाहता पर्यावरण आणि मानव यामध्ये, पर्यावरणाची निर्मिती आधी नंतर मानवाची त्यामुळे 'जो प्रथम त्याला अग्रक्रम' (First Come First) या उक्तीनुसार प्रथम पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन आणि नंतर मानवी विकास आणि विकासाचे संवर्धन पण मानवाने हा नियम न लक्षात घेतल्यामुळे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. म्हणून या ठिकाणी आधी पर्यावरणाला अग्रक्रम दिला गेला असला तरी ते सर्व मानवी विकासाला उपयुक्त व पूरक आहे. हे लक्षात घेऊन पर्यावरणानंतर निर्माण झालेल्या मानवाने अधिक जबाबदारीने पर्यावरणाचे संरक्षण केले पाहिजे. आज मानवाने साधलेला विकास शाश्वत राहून भविष्यकालीन मानवी पिढ्यासाठी पूरक उपलब्धी हे मानवाने ध्येय ठेवले पाहिजे.

आपण जर जबाबदारीने वागलो नाही तर अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण होतील. उदा. आज आपण नद्यांना पवित्र मानतो. पण त्यांची वेळीच काळजी घेतली नाही तर त्या मोठी प्रदूषित गटारी होतील. मोठ्या धरणांची काळजी नाही घेतली तर ती निरुपयोगी ठरतील. आजचा पांढराशुभ्र दिसणारा ताजमहाल पुढे तसाच राहिल याची शाश्वती देता येणार नाही.

थोडक्यात, निसर्ग आणि माणूस, आधुनिक काळात निर्माण झालेले पर्यावरणीय प्रश्न, त्यांचे मानवी जीवनावर होणारे विपरीत परिणाम आणि या सर्वात शेवटी त्या सर्वांवरील उपाययोजना की, ज्यामुळे मानवी विकासाची शाश्वती आणि पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन यासाठी पर्यावरणवादाची मांडणी.

□ पर्यावरणाचे स्वरूप :-

निसर्गात निर्माण झालेले पर्यावरण आणि मानव यांचा परस्पर संबंधावर आधारित पर्यावरणवादाचे स्वरूप पाहावयास मिळते. ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. निसर्ग आणि मानव यामध्ये निसर्गाची निर्मिती मानवाआधी झाली आहे. त्यामुळे पर्यावरणवादामध्ये निसर्गकेंद्री मांडणी पाहावयास मिळते. निसर्गाच्या अस्तित्वावर मानवी अस्तित्त्व अवलंबून असल्यामुळे निसर्गाला अग्रक्रम दिला आहे.
२. पर्यावरण आणि मानवी संस्कृती यांचा जवळचा संबंध आहे. मानव हा पर्यावरण यांच्या संबंधात आज जे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्याचबरोबर मानवी संस्कृतीच्या अस्तित्त्वाचाही प्रश्न निर्माण झाला आहे. म्हणून पर्यावरण संरक्षण व मानवी संस्कृतीचा शाश्वत विकास हे पर्यावरणवादाचे मुख्य अभ्यास विषय आहेत.
३. पर्यावरणवाद हा सुधारणावादी दृष्टिकोन आहे. मानवाने विकासाच्या प्रवासात जे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण केले आहेत. त्या प्रश्नांची सोडवणूक करून मानवी विकासाचे सातत्य आणि पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन यामध्ये सुधारणा घडवून आणणे हा पर्यावरणवादाचा मुख्य उद्देश आहे.
४. पर्यावरणवाद हा आंतरविद्याशाखीय विषय आहे. कारण पर्यावरणाची व्याप्ती प्रचंड आहे. त्यामुळे पर्यावरणीय प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी निरनिराळ्या विद्याशाखांमधील संदर्भीय माहितीचा आधार घ्यावा लागतो. सर्व सामाजिक शास्त्रे, शुध्द शास्त्रे, भूशास्त्रे ज्ञानशाखांची गुंफण पर्यावरणवादामध्ये पाहावयास मिळते.
५. भांडवलशाहीला विरोध- औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवाने तो विकास साधला आहे, त्या विकासातून पुढे भांडवलशाहीचा उदय झाला आहे. यामध्ये आर्थिक समृद्धी, विकासाच्या नावाखाली भांडवलशाही राष्ट्रात जीवघेणी स्पर्धा सुरू आहे. त्यामध्ये पर्यावरणीय साधनसंपत्तीची लूट केली जात आहे. त्यातून अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. उदा. जल-वायू-ध्वनी-मृदा प्रदूषण. विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचा न्हासास कारणीभूत ठरणाऱ्या भांडवलशाही पर्यावरणवादाचा विरोध आहे.
६. मानवी संस्कृतीचा अभ्यास- निसर्ग आणि मानव यांचा फार जवळचा संबंध आहे. निसर्गातील पर्यावरणीय साधनांचा, परिस्थितीचा आधार घेत मानवी संस्कृती विकसित झाली आहे. पण अलीकडच्या काळात विकासाच्या नावाखाली मानवाने पर्यावरणीय साधनांची प्रचंड लूट केल्यामुळे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. म्हणून मानवी संस्कृतीच्या विकासातील सातत्य आणि पर्यावरणाचे संरक्षण व जपणूक हा विचार पर्यावरणवादामध्ये महत्त्वाचा आहे.
७. जनजागृतीची आवश्यकता- आतापर्यंत विज्ञानाच्या आधारे मानवाने मोठी प्रगती केली आहे. पण त्या क्रांतीच्या वाटचालीत निसर्गाची काळजी न घेतल्यामुळे अनेक समस्या निर्माण

झाल्या म्हणून पर्यावरणीय समस्यांचे आकलन करून त्या सोडविण्यासाठी लोकांमध्ये जनजागृती करणे आवश्यक आहे. म्हणून दि. १८ डिसेंबर, २००३ मध्ये भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने पर्यावरण शिक्षण हा विषय शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर अनिवार्य करावा असा निर्णय दिला आहे, आणि त्याची अंमलबजावणी आता सुरू आहे.

३.२.१ (अ) पर्यावरणवादाच्या उदयाची कारणे

पर्यावरणवाद हा आधुनिक काळातील एक महत्वाचा अभ्यासविषयक असला तरी त्याचा नेमका उदय व विकास कसा झाला हे पाहायचे असेल तर या विषयाच्या अनुषंगाने विविध संकल्पना, विविध वाद, विविध शास्त्रज्ञांचे दृष्टिकोन यांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. मानव व निसर्ग यांच्या संबंधातील मांडणीमध्ये मानवी विकास हा पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे काय? आणि मानवी विकासात केवळ मानवी प्रयत्नच महत्त्वाचे आहेत? या दोन प्रश्नांच्या उत्तर शोधण्याच्या प्रयत्नामधून पर्यावरणवादाचा उदय झाला असावा.

मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंधामध्ये निसर्गाची निर्मिती प्रथम झाली असून निसर्गरचनेतच मानवाची निर्मिती-विकास आणि वाढ शक्य आहे. या निसर्गवादी विचारातून पर्यावरणवादाचा उदय झाला आहे. निसर्गवाद यापुढे जावून म्हणतो- मानवी इच्छा व स्फूर्तीसुद्धा निसर्गावर अवलंबून आहे. ही विचारसरणी प्रामुख्याने १९व्या शतकाच्या सुरुवातीला मांडली गेली.

पर्यावरणवाद हा आधुनिक विचार असला तरी त्या प्रकारचा दृष्टिकोन अगदी प्राचीन काळातसुद्धा मांडलेला दिसून येतो. इ.स.पूर्व ५व्या शतकात हेपोक्रेटस् या ग्रीक विचारवंताने, “मानवी जीवन पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे” असे स्पष्ट केले आहे. त्यानंतर अॅरिस्टॉटल या ग्रीक विचारवंताने त्या काळात नाईल नदीच्या इजिप्तवरील परिणामांची शास्त्रीय चिकित्सा केली होती.

१९व्या शतकात पर्यावरणवादाला एक विशिष्ट अशी ओळख दिली ती जर्मन शास्त्रज्ञ रॅट्झेल याने. त्याच्या मते, पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील निसर्गरचनेचा मानवी विकासावर परिणाम होतो. जशी प्राकृतिक रचना तसे मानवी जीवन विकसित होते. त्याच्या मते, पृथ्वीवरील निसर्ग आणि मानव यांचा जवळचा संबंध असला तरी मानव हा उत्क्रांतीचा अंतिम अविष्कार आहे. थोडक्यात, निसर्गाच्या मदतीने विकसित झालेले मानवी जीवन निसर्गाद्वारेच निमंत्रित होते. त्यामुळे मानवाने निसर्गाशी मैत्री केली पाहिजे.

१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जीवशास्त्राचा विकास आणि डार्विनच्या सिध्दांताला मिळालेली शास्त्रीय मान्यता हा सुद्धा पर्यावरणवादाचा एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. याच काळात पर्यावरणवादास विज्ञाननिष्ठता लाभली. पुढे Ecology हे नवीन शास्त्राचा उदय झाला, त्यामध्ये पर्यावरणवादी मांडणी करण्यात आली.

“मानव हा त्याच्या प्रत्येक कृतीच्या बाबतीत मुक्त नसून तो पूर्णपणे नैसर्गिक व आर्थिक नियमांचा गुलाम आहे,” म्हणजेच मानव कृतीशील नसून आकृतीशील आहे.”

इंग्लंडमध्ये बकल या शास्त्रज्ञाने “इंग्लंडमधील नागरीकरणाचा इतिहास” आणि “इंग्लंडमधील सांस्कृतिक इतिहास” या ग्रंथांमध्ये पर्यावरणवादाची मांडणी केली आहे. त्याच्या मते, मानवाच्या प्रत्येक क्रिया त्याच्या इच्छेनुसार होतात, पण मानवी इच्छा निसर्गनियमाने नियंत्रित होतात. प्रत्येक मानवी घटना निसर्गामुळे बदलणारे मानवी मत आणि मानसिक क्रियेमुळे बदलला जाणारा निसर्ग यांच्या दृढसंबंधाचे द्योतक आहे.

२०व्या शतकाच्या सुरुवातीला पर्यावरणवादाच्या मांडणीत मौलिक भर घातली ती एडमंड + डेमॉजिन्सने. त्याने मानवी स्थलांतराच्या मुद्यावर आधारित निसर्ग आणि मानव यांच्या संबंधाची चर्चा केली आहे. मानवी जीवन आणि पर्यावरणीय घटक यांची घनिष्टता स्पष्ट केली आहे.

पर्यावरणवादी विचारसरणीच्या विकासातील शेवटचा टप्पा एलन सेंपल चा ‘भौगोलिक पर्यावरणाचे परिणाम’ हा ग्रंथ होय. त्यामध्ये तिने मानव आणि पर्यावरण यांच्या संबंधात पर्यावरण श्रेष्ठ असून मानव तिची निर्मिती आहे. मानवाला मिळालेली बुद्धी कार्यक्षमता आणि कार्य करण्यासाठी आवश्यक असणारी स्फूर्ती ही नैसर्गिक घटकावर अवलंबून आहे.

ग्रिफिथ टेलर या निसर्गवादाने निसर्ग आणि मानव यांच्या संबंधाचा ‘थांबा आणि पुढे जा’ या नियमाच्या आधारे सुवर्णमध्य काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या मते, निसर्गाने घालून दिलेल्या चौकटीत मानवाला मुक्तपणे विकास करता येतो.

भारतात पर्यावरणाचा अभ्यास फार पूर्वीपासून होत आला आहे. रामायण, महाभारतात वन्य जीवांची काळजी घेण्याविषयी मते व्यक्त करण्यात आली आहेत.

अलीकडच्या काळात छ. शिवाजी महाराजांच्या आज्ञापत्रातून ‘पर्यावरणाच्या संरक्षणाचे महत्त्व’ अधोरेखित केलेले पहावयास मिळते. त्याचवेळी संत तुकारामानी आपल्या अभंगामधून वृक्षांचे, वन्य जीवांचे मानवी जीवनातील महत्त्व स्पष्ट केले आहे.

३.२.२ (ब) पर्यावरणवादाची वैशिष्ट्ये

पृथ्वीवरील निसर्ग, पर्यावरणीय मांडणी आणि मानवी समाज यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. यामध्ये परस्परांचे अस्तित्त्व परस्परांना पूरक व विकासासाठी उपयुक्त ठरले आहे. निसर्गातील पर्यावरणीय मांडणीत मानव विकसित होवू शकला, त्याचवेळी मानवी विकासामुळे निसर्गाचे संरक्षण व संवर्धन होऊ शकते. पण पुढील काळात मानवाची स्वार्थी प्रवृत्ती, नैसर्गिक साधनांची करण्यात आलेली लूट,

निसर्गाकडे केलेले दुर्लक्ष यामुळे निसर्गाच्या न्हासास सुरुवात झाली, त्याचा विपरीत परिणाम पृथ्वीवरील पर्यावरणावर होऊन अनेक समस्या निर्माण झाल्या. उदा. सर्वच क्षेत्रातील प्रदूषण, दुष्काळ, भूकंप, महापूर इत्यादी.

म्हणून निसर्गाचे पर्यायाने पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन आणि मानवाचा शाश्वत विकास यासाठी अभ्यास व उपाययोजना सुचविणे या गरजेतून पर्यावरणाचा अभ्यास सुरू झाला. त्यातून पर्यावरणवाद (Environmentalism) हा विषय पुढे आला. या विषयांचे स्वरूप आणि अभ्यासविषय लक्षात घेता पर्यावरणवादाची वैशिष्ट्ये थोडक्यात पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. निसर्गाची श्रेष्ठता :-

पर्यावरणवादामध्ये निसर्ग आणि मानव यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास केला जातो. मानवाने आपला विकास करत असताना पर्यावरणाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष केल्यामुळे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले. माणूस हा बुद्धिवान प्राणी असल्यामुळे तो निसर्गापेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ मानतो. पण हे खरे नाही. कारण निसर्गाशिवाय मानवाची प्रगती शक्य नाही. या पृथ्वीवर निसर्ग आणि माणूस यामध्ये निसर्ग अगोदर निर्माण झाला नंतर माणूस. त्यामुळे निसर्गाचे श्रेष्ठत्व मान्य करून मानवाने आपला विकास करावा, त्यामध्ये पर्यावरणाने संरक्षण व संवर्धन करावे. हे पर्यावरणवादात मान्य केले जाते.

२. निसर्गाबरोबर मैत्री :-

पृथ्वीवरील निसर्ग व मानव यांचे अस्तित्त्व परस्परांना पूरक व उपयुक्त ठरले आहे. इथे निसर्गाची श्रेष्ठता मान्य करण्यात आली असली तरी निसर्गाबरोबर मैत्री करूनच मानवाला आपला शाश्वत विकास करता येणे शक्य आहे. निसर्ग व मानव यामध्ये स्पर्धेपेक्षा सहकार्याचे परस्परविषयी संरक्षणाचे संबंध आवश्यक आहेत. म्हणून माणसाने निसर्गाबरोबर मैत्रीच केली पाहिजे.

३. निसर्ग मानवाचा शिक्षक :-

पृथ्वीवरील निसर्गामध्ये त्याची स्वतःची अशी एक मांडणी आहे. परिवर्तन आणि त्यामध्ये सातत्य हा निसर्गाचा महत्त्वाचा गुण. त्याचा लाभ मानवाला आपल्या विकासासाठी करता आला. आतापर्यंत मानवाने आपल्या विकासात अनेक गोष्टी निसर्गाकडून शिकल्या आहेत. म्हणूनच निसर्ग हा माणसाचा शिक्षक मार्गदर्शक आहे. उदा. निसर्गात पक्षी हवेत उडतात ते पाहून आपल्याला ही हवेत संचार करता येईल काय? या प्रश्नाचे उत्तर शोधत माणसाने विमानाचा शोध लावला. माणसाने आतापर्यंत लावलेले सर्व शोध निसर्गाच्या मार्गदर्शनाखाली लावले आहेत. म्हणून निसर्ग मानवाचा शिक्षक, मार्गदर्शक आहे. मानवी विकासाबरोबर निसर्गरूपी शिक्षकाचीसुद्धा काळजी घेतली पाहिजे.

४. सर्व सजिवांचा विचार :-

पर्यावरणवादामध्ये मानवी विकास व निसर्ग संरक्षण असा मर्यादित अभ्यास केला जात नाही. पर्यावरणवादात पर्यावरणाचे संरक्षण, मानवी विकास आणि निसर्गातील सर्व सजीवसृष्टींच्या संरक्षणाचा विचार केला जातो. जसे जंगलाचे संरक्षण, पशुपक्ष्यांचे संरक्षण, समुद्रातील सागरी जीवसृष्टींचे संरक्षण. त्यामुळे पर्यावरणवादाची व्यापकता लक्षात येते. 'आपण जगा, इतरांना जगू द्या.'

५. पर्यावरणीय प्रश्न आणि मानवी विकासाचा अभ्यास :-

पर्यावरणवाद हा प्रामुख्याने पर्यावरणीय प्रश्न आणि मानवी विकास याचा अभ्यास करतो. पण त्यामध्ये परिपूर्णता लाभण्यासाठी इतर विद्याशाखातील सिद्धांत, मार्गदर्शन, तत्त्वे यांचा आधार घ्यावा लागतो. त्यामुळे पर्यावरणवादात सर्व सामाजिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक घटकांचा अभ्यास केला जातो. म्हणून पर्यावरणवाद हा आंतरविद्याशास्त्रीय आहे.

६. पर्यावरणवाद हा सुधारणावादी विचार आहे :-

आज मानवी हस्तक्षेपामुळे जे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. ते सोडविण्यासाठी निसर्ग आणि मानव यांच्या संबंधातील सुधारणा करून पर्यावरणाचे संरक्षण व मानवी विकास हा पर्यावरणवादाचा मुख्य विचार आहे. मानवी हस्तक्षेप कमी करून निसर्गाचे संरक्षण हा सुधारणावादी दृष्टिकोन पर्यावरणवादात आहे.

७. औद्योगिकीकरणामुळे प्रदूषणात वाढ :-

पर्यावरणवादामध्ये निसर्गाचे संरक्षण व संवर्धन करून मानवाचा शाश्वत विकास व्हावा यासाठी अवाजवी औद्योगिकीकरणाला विरोध केला जातो. मानवी विकासात औद्योगिकीकरणाला जरूर महत्त्व आहे. पण ज्या औद्योगिकीकरणामुळे ध्वनी, वायू, जल प्रदूषणाचा समस्या निर्माण होतील त्याला मात्र पर्यावरणवाद विरोध करते.

८. पर्यावरणवादाचे वैश्वीक रूप :-

मानवी हस्तक्षेपामुळे आज जे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्या प्रश्नांची व्यापकता सर्व जगभर पसरली आहे. त्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी जगभरचा विश्वसमुदायाची मदत आवश्यक आहे. सर्व विश्वसमुदायाने प्रामाणिक प्रयत्न व प्रतिसाद देवून पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन केले तरच पृथ्वीवरील पर्यावरण वाचेल आणि माणूसही. अशी ही पर्यावरणवादाची वैश्वीक धारणा आहे.

१. पर्यावरणवाद व लोकमत जागृती :-

आज मानवी हस्तक्षेपामुळे जे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहे. पृथ्वीवरील पर्यावरण धोक्यात आले आहे. त्या सर्वांचा शास्त्रीय, समाजशास्त्रीय अभ्यास करून निसर्गप्रेमाचे, पर्यावरणाचे शिक्षण देणे आणि त्यातून पर्यावरणीय समस्यांची सोडवणूक होईल अशी पर्यावरणवादाची मांडणी आहे.

३.२.३ (क) पर्यावरण संरक्षण आणि जागतिक प्रश्न

मानवाच्या पर्यावरणातील अतिरेकी हस्तक्षेपामुळे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. आतापर्यंत मानवाचा विकास निसर्गातील उपलब्ध साधनसामग्रीच्या आधारे झाला असला तरी या विकास प्रक्रियेत मानवाने निसर्गाची शिस्त, नियमितता, काळजी न घेतल्यामुळे दुष्काळ, भूमिपात, वनस्पतींचा न्हास, प्रदूषण, ओझोनशय इ. मानवनिर्मित आपत्ती निर्माण झाल्या या आपत्ती आज मानवाच्या अस्तित्त्वावर प्रश्नचिन्ह उभे करत आहे. म्हणून मानवाला या निसर्गात राहावयाचे असेल तर ते निसर्गाबरोबर, निसर्गाशी मैत्री करत. जर निसर्गाचा नाश कराल तर तुमचाही नाश होईल, हा संदेश नेहमी निसर्ग देत असतो.

आज मानवाच्या स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे जे कांही पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. ते प्रश्न कोणत्या तरी एका समाजाचे, प्रदेशाचे, राष्ट्राचे नून ते जगाचे आहेत. पूर्वी हे प्रश्न मर्यादित राहिल्यामुळे त्याचा परिणाम तेवढ्या भागापुरता सिमित असे, पण दिवसेंदिवस हे सर्व पर्यावरणीय प्रश्न सर्व जगभर व्यापून राहिले. म्हणून पर्यावरणातील समस्या ही सर्व विश्वसमुदायासमोरील समस्या आहे, त्यामुळे त्यासाठी सर्व विश्व समुदायाने एकत्रीत, परस्पर सहकार्याने प्रयत्न केले पाहिजे. पर्यावरणाकडे बघण्याचा मानवाचा दृष्टिकोन बदलला पाहिजे.

□ पर्यावरण जनजागृती :-

आज मानवी हस्तक्षेपामुळे जे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत, ते प्रश्न सोडविण्यासाठी सर्वत्र पर्यावरणविषयी जनजागृती केली पाहिजे. भौतिक विकासाबरोबर पर्यावरण जागृती झाली पाहिजे. आपण राहत असलेल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. आज संगणकीय क्रांतीमुळे 'सर्व जग एक खेडे' (Global Village) बनले आहे. त्यामुळे पर्यावरण जागृती तशी सोपी झाली आहे. पण स्वार्थी प्रवृत्तीचा त्याग करून जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतील. समाजातील सर्व संस्था, समाजघटक, शासनसंस्था, नागरिक या सर्वांचा त्यामध्ये प्रामाणिक सहभाग राहिला पाहिजे.

आज महाराष्ट्रातील 'पश्चिमघाट आंदोलन', 'नर्मदा बचाव आंदोलन', 'जंगलसंरक्षणासाठीचे आंदोलन', 'पाणी आडवा, पाणी वाचवा', 'मूर्ती दान द्या', 'नद्यांमध्ये रक्षाविसर्जन करू नका' अशा

विश्व कार्यक्रमातून प्रयत्न सुरू आहेत. पर्यावरण संरक्षणासाठी, संवर्धनासाठी, जनतेत पर्यावरणाविषयीची जागृती काही दिन साजरे केले पाहिजेत.

उदा. २ फेब्रुवारी - जागतिक पाणस्थळ दिन.

२८ फेब्रुवारी - जागतिक विज्ञान दिन.

२१ मार्च - जागतिक वन दिन.

२३ मार्च - जागतिक हवामान दिन.

२२ एप्रिल - वसुंधरा दिन.

५ जून - जागतिक पर्यावरण दिन.

१६ सप्टेंबर - ओझोन बचाव दिन.

४ ऑक्टोबर - प्राणी कल्याण दिन.

२९ डिसेंबर - आंतरराष्ट्रीय जैविक विविधता दिन.

□ भारतातील काही महत्त्वाच्या पर्यावरणविषयक चळवळी :-

अलीकडच्या काळातील पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी करण्यात आलेल्या चळवळी पुढीलप्रमाणे :-

१. १९७३ चे चिपको आंदोलन :-

हिमालयातील गढवाल, कुमाऊ यासारख्या डोंगरी भागातील आदिवासींनी त्या भागातील बेकायदा वृक्षतोड थांबविण्यासाठी आंदोलन केले. या आंदोलनाचे नेतृत्व सुंदरलाल बहुगुणा यांनी केले.

२. नर्मदा बचाव आंदोलन :-

नर्मदा नदीवर बांधण्यात आलेल्या सरदार सरोवरामुळे धरणमागील पाणलोट क्षेत्रामध्ये जी गावे विस्थापित झाली. धरण बांधणीमुळे निर्माण झालेले पर्यावरणीय प्रश्न त्या सर्वांच्या सोडवणूकीसाठी मेधा पाटकर यांनी हे आंदोलन केले.

३. पश्चिम घाट बचाव आंदोलन :-

महाराष्ट्रामध्ये पसरलेल्या सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांच्या घाटमाथ्यावर मोठ्या प्रमाणात जैवविविधता पहावयास मिळते, पण विशेषतः खाणउद्योगामुळे ही जैवविविधता धोक्यात आली आहे. तिच्या संवर्धनासाठी काय करता येईल. हे सांगण्यासाठी माधव गाडगीळ समितीचा अहवाल महत्त्वाचा आहे. पर्यावरण व जैवविविधता यांच्या संरक्षणासाठी ही चळवळ सुरू करण्यात आली.

४. बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी (BNHS) :-

१८८३ मध्ये मुंबई येथे ही संस्था स्थापन करण्यात आली असून वन्यजीवांच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी जनजागृती, संशोधन व निसर्गशिक्षण इ. कार्ये या संस्थेमार्फत केले जाते.

□ पर्यावरण संरक्षणासाठी भारतातील महत्त्वाचे कायदे :-

आज एकविसाव्या शतकात जे पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत, त्याविषयी भारतात पूर्वीपासून जागृती असलेली पहावयास मिळते. सम्राट अशोक, छ. शिवाजी महाराज यासारख्या शासनकर्त्यांनी त्या काळात पर्यावरणाची काळजी घेण्याविषयी कायदे केले होते. संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगामधून वृक्षांचे, वन्यजीवांचे महत्त्व सांगितले आहे. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर भारतात पर्यावरण संरक्षणासाठी कायदे करण्यात आले. त्यांची माहिती थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :-

१. भारतीय राज्यघटना :-

भारत हा एक महत्त्वाचा देश आहे, ज्याच्या राज्यघटनेत पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाविषयीच्या तरतूदी आहेत. राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात कलम ३६-५१ मध्ये राज्यांच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्त्वे स्पष्ट करण्यात आली आहेत. त्यामध्ये कलम ४८(अ) मध्ये म्हटले आहे. “प्रत्येक राज्याने आपल्या राज्यातील पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन केले पाहिजे. पर्यावरणाची गुणवत्ता वाढविली पाहिजे.”

❁ मूलभूत कर्तव्ये :-

भारतीय राज्यघटनेत भारतीय नागरिकांच्यासाठी मूलभूत कर्तव्यांची यादी दिली आहे. (कलम ५१-क) त्यामध्ये कलम ५१ए(ग) मध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे. “नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण व संवर्धन हे प्रत्येक भारतीय नागरिकांचे कर्तव्य आहे. इथली जंगलसंपत्ती, वन्यजीवसृष्टी, नद्या, तळी, सरोवरे, पशुपक्षी यांचे संरक्षण करणे त्यांच्याविषयी दयाभाव दाखविणे, प्रत्येक भारतीयाची जबाबदारी आहे. त्याचवेळी त्याला पूरक व पोषक उपाययोजना व सुधारणा राज्यशास्त्राच्या पातळीवरून कराव्यात असे सुचविण्यात आले आहे.

भारतीय घटनाकर्त्यांनी राज्यघटनेत भारतीय नागरिक व राज्यकर्ते यासाठी पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी जे मार्गदर्शन व सूचना केल्या आहेत. त्या लक्षात घेता पुढील काळात काही महत्त्वाचे कायदे करण्यात आले.

- (१) १९७२ चा वन्यजीव संरक्षण कायदा.
- (२) १९७४ चा जल (प्रतिबंध व प्रदूषण) कायदा,
- (३) १९८० चा वनसंवर्धन कायदा,
- (४) १९८१ चा हवा प्रदूषण नियंत्रण कायदा,
- (५) १९८६ चा पर्यावरण संरक्षण कायदा.

□ पर्यावरण संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्न :-

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन ही जागतिक समुदायाची गरज आहे. कारण आज सर्व पर्यावरणीय समस्यांचे स्वरूप जागतिक बनले आहे. म्हणून त्यासाठी जशी स्थानिय-राष्ट्रीय प्रयत्नाची गरज आहे, तशी जागतिक पातळीवरून प्रयत्न व जनजागृतीची गरज आहे. त्यादृष्टीने पर्यावरण संरक्षणासाठी जागतिक पातळीवरून करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा आडावा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :-

१. अंटार्क्टिका संरक्षण करार (१९५९)

१९५९ मध्ये अंटार्क्टिका खंडावरील पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रांमध्ये एक बहुपक्षीय करार करण्यात आला त्यानुसार- (१) या खंडाचा वापर केवळ शास्त्रीय संशोधनासाठी करावा. (२) अणुपरीक्षण किंवा लष्करी कवायती यासाठी या खंडाचा वापर करू नये. (३) हा खंड कायमस्वरूपी बर्फाच्छादित असून तिथे कायमस्वरूपी मानवी वस्ती नसल्यामुळे त्याची मालकी कोणत्या एका राष्ट्राकडे नाही. पण पर्यावरणीय समतोलासाठी या खंडाचे जागतिक महत्त्व आहे. म्हणून त्याचे संरक्षण करणे सर्व राष्ट्रांची जबाबदारी आहे.

२. स्टॉकहोम पर्यावरण परिषद (१९७२)

१९७२ मध्ये पर्यावरणाच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी सामूहिक प्रयत्न करण्याच्या उद्देशाने स्टॉकहोम येथे आंतरराष्ट्रीय परिषद बोलाविण्यात आली. त्यामध्ये पुढील गोष्टी निश्चित करण्यात आल्या.

१. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन ही वैश्विक गरज आहे.
२. त्यासाठी जागतिक पातळीवरून सर्व राष्ट्रांनी सामूहिक प्रयत्न केले पाहिजेत.
३. त्यासाठी सामूहिक प्रयत्नासाठी २६ कलमी जाहीरनामा तयार करण्यात आला.
४. पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी जागतिक लोकमत निर्माण करण्यासाठी शिक्षण, प्रशिक्षण आणि संपर्क माध्यमांचा प्रभावी वापर केला पाहिजे.

वरील सर्व उद्दिष्टांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी ५४ सदस्यांचे एक कार्यकारी मंडळ निर्माण करण्यात आले. जगभर पर्यावरणसंबंधी जागृती व्हावी, त्यासाठी कृती कार्यक्रम करता यावेत यासाठी '५ जून जागतिक पर्यावरण दिन' म्हणून निश्चित करण्यात आला.

३. नैरोबी पर्यावरण परिषद (१९८२)

स्टॉकहोम परिषदेमध्ये ठरविण्यात आलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा आढावा यासाठी ही परिषद बोलाविण्यात आली होती. त्यामुळे पुढील बाबींवर चर्चा करण्यात आली.

१. मानवाच्या आर्थिक विकासामुळे झालेले पर्यावरणीय प्रदूषण.
२. आर्थिक विकास व पर्यावरण संरक्षण हे परस्परांशी संबंधित असल्यामुळे त्यामध्ये समतोल दृष्टिकोन स्विकारला पाहिजे.

४. मॉट्रेल ठराव (१९८७)

१९८७ मध्ये जगातील बावीस राष्ट्रांनी हा ठराव केला. औद्योगिक क्षेत्रातील मोठमोठ्या कारखान्यामधून उत्सर्जित होणाऱ्या घातक वायुमुळे वातावरणातील ओझोन थरावर विपरीत परिणाम कसा होत आहे याची चर्चा प्रामुख्याने या ठरावामध्ये करण्यात आली आहे. त्यानंतर ओझोन थराच्या संरक्षणासाठी घातक वायू उत्सर्जनावर निर्बंध घालण्यात यावेत असे ठरविण्यात आले.

५. आम्ल पर्जन्यविषयीची करार (१९८८)

जगभर वायूप्रदूषणामुळे 'आम्ल पर्जन्य' ही समस्या निर्माण झाली आहे. त्या समस्येवर चर्चा करून उपाययोजना सुचविण्यासाठी २४ युरोपीयन देशांनी १९८८ मध्ये एक करार केला त्यामध्ये -

- अ) नायट्रोजन ऑक्साईडच्या उत्सर्जनात ५०% घट करणे.
- ब) वायू व जलप्रदूषण रोखण्यासाठी विविध उपाययोजना करणे हे ठरविण्यात आले.

६. रिओ वसुंधरा परिषद (१९९२)

संयुक्त राष्ट्रसंघटना (युनो) च्या पुढाकाराने ब्राझीलची राजधानी रिओ द जानिरो येथे १९९२ साली 'वसुंधरा परिषद' बोलाविण्यात आली. त्यामध्ये १०० देश सहभागी झाले. त्यामध्ये मानवाच्या चिरकालीन विकास आणि पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन या अनुषंगाने चर्चा करण्यात आली. त्यामध्ये-

१. आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण साधणे.
२. पर्यावरण व मानवाधिकार यांचा संबंध घनिष्ठ बनविणे.
३. आर्थिक विकासामधून निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय समस्यांवर उपाययोजना करणे ठरविण्यात आले.

७. क्योटो करार (१९९७)

जपानमधील क्योटो शहरात १९९७ मध्ये ही परिषद बोलाविण्यात आली. यामध्ये "जागतिक तापमान वाढ" (Global Warming) या विषयाच्या अनुषंगाने चर्चा हा मुख्य उद्देश होता. या परिषदेत खालील विषयांवर चर्चा करण्यात आली.

१. पृथ्वीवरील वाढत्या तापमानाची समस्या.
२. तापमान वाढीवर परिणाम करणारे घटक, प्रामुख्याने हरितगृहे.

‘जागतिक तापमान वाढ’ या महत्त्वाच्या जागतिक पर्यावरण समस्येवर चर्चा व उपाययोजना यासाठी ही परिषद बोलाविण्यात आली होती. पण या कराराला अमेरिका वा अन्य विकसीत राष्ट्रांनी योग्य तो प्रतिसाद न दिल्यामुळे या कराराची अंमलबजावणी होऊ शकली नाही. त्यामुळे जागतिक तापमान वाढीची समस्या दिवसेंदिवस तीव्र होत चालली आहे.

३.२.४ जागतिक तापमानवाढ (Global Warming)

मानवी हस्तक्षेपामुळे आज जे अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यामध्ये ‘जागतिक तापमान वाढ’ ही एक मोठी समस्या सर्व जगासमोर निर्माण झाली आहे. या समस्येमुळे पृथ्वीवरील जीवसृष्टी किंबहुना मानवी अस्तित्त्व धोक्यात आले आहे. आज ही समस्या वैश्विक समस्या बनली आहे. ही समस्या सोडविण्यासाठी सर्व जगभराच्या राष्ट्रांनी सामूहिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी जागतिक लोकमत तयार केले पाहिजे. वेळीच या समस्येचे गांभीर्य लक्षात घेतले नाही तर त्याचे फार मोठे भयावह परिणाम पृथ्वीवरील पर्यावरण आणि मानवी अस्तित्त्वावर होतील.

जागतिक तापमान वाढ ही समस्या समजावून घेण्यासाठी पृथ्वीवरील निसर्गरचना, पर्यावरणीय मांडणी, वातावरणीय मांडणी इ. भूगोलाच्या अभ्यासविषयाचा आधार घ्यावा लागेल.

□ ओझोनचे कार्य व ओझोन क्षयाचे परिणाम :-

पृथ्वीवरील वातावरणात जे हवेचे थर आहेत, त्यामध्ये जमिनीपासून साधारण ४० कि.मी. उंचीवर स्थितांवर या थरात ओझोन वायू (O₃) सापडतो. पृथ्वीवरील ऑक्सीजन व सूर्याकडून पृथ्वीवर येणारी अतिनिल किरणे यांच्या संयोगातून हा वायू तयार होतो.

सर्व पृथ्वीवर या वायूचा थर जमिनीपासून ४ कि.मी. उंचीवर व्यापून राहिला आहे. हा ओझोन थर म्हणजे पृथ्वीवरील जीवसृष्टीला लाभलेली एक संरक्षण यंत्रणा आहे. या ओझोन थरामुळे सूर्याकडून पृथ्वीवर येणाऱ्या अतिनिल व विघातक किरणांचे शोषण होते. किरणांच्याबरोबर येणारी तीव्र उष्णता शोषली जाते आणि पृथ्वीवरील जीवसृष्टीला जेवढी आवश्यक उष्णता हवी तेवढीच पृथ्वीवर सोडली जाते. हा वायू फिक्या निळ्या रंगाचा असून तो वजनाने हलका आहे. सकाळी या वायूचा थर कांहीसा खाली येतो. त्याचा परिणाम म्हणून सकाळी वातावरण आल्हाददायक, हवा शुध्द असते. वातावरणातील ओझोनचे प्रमाण कमी-जास्त होत असते. ओझोनचे ऑक्सीजनमध्ये रूपांतर झाले की, ओझोन कमी होतो तर ऑक्सीजनपासून ओझोन निर्मिती झाली की ओझोनचे प्रमाण वाढते.

□ ओझोन क्षयाची कारणे :-

पृथ्वीवरील जीवसृष्टीला वरदान ठरलेला ओझोन थर दिवसेंदिवस विरळ होत आहे. ओझोन थराला छिद्रे पडू लागली आहेत. या ओझोन क्षयाची कारणे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. वाढते औद्योगिकीकरण :-

औद्योगिक क्रांतीनंतर जगभर मोठ्या प्रमाणात कारखानदारी वाढली. त्यामधून मानवी विकासाला जरूर हातभार लागला असला तरी कारखानदारीमधून अनेक पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले. आज पृथ्वीवर वायू प्रदूषणाची मोठी समस्या निर्माण झाली. कारखान्यामधून प्रामुख्याने नायट्रोजन आणि क्लोरीन वायू हवेत सोडले जातात की, जे ओझोन थराचे मारक आहेत. या दोन वायूंच्या हवेतील वाढत्या प्रदूषणामुळे ओझोन थर कमी-कमी होत चालला आहे.

२. शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात येणारी रासायनिक खते व किटकनाशके :-

आधुनिक काळात प्रगत शेतीच्या नावाखाली, शेतीमधून अधिकाधिक उत्पन्न मिळविण्याच्या हव्यासापोटी शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खतांचा वापर केला जातो. पिक संवर्धनासाठी अनेक प्रकारची किटकनाशकांची फवारणी केली जाते. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून माती प्रदूषण-जल प्रदूषण-वायू प्रदूषण होय. रासायनिक खते व किटकनाशके यांच्या रासायनिक विघटनामधून मोठ्या प्रमाणात नायट्रोजन व ऑक्साईड द्रव्ये वातावरणात मिसळतात, ज्याचा विपरित परिणाम ओझोन थरावर होतो.

३. हवाई वाहतूक :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आज सर्वत्र हवाई वाहतूक वाढलेली दिसून येते. विमाने हवेतून ज्या ऊंचीवरून प्रवास करतात आणि वातावरणात जो धूर सोडतात, त्याचा विपरित परिणाम ओझोन थरावर होतो.

४. क्लोरोफ्युरोकार्बन (CFC) चा वापर :-

आज सर्वत्र संगणकीय वस्तू वापरातून काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. विशेषतः सूक्ष्म इलेक्ट्रॉनिक भागांची स्वच्छता करण्यासाठी क्लोरोफ्युरोकार्बन (CFC) चा वापर होतो, याचे विघटन होत नाही, त्यामुळे त्याचा विपरीत परिणाम ओझोन थरावर झाला आहे.

□ ओझोन क्षयाचे परिणाम :-

वरील गोष्टींमुळे ओझोन थर दिवसेंदिवस विरळ होत आहे. जर आपण त्याची दक्षता घेतली

नाहीतर पृथ्वीवरील पर्यावरण, निसर्गसृष्टी, सर्व सजीवसृष्टी धोक्यात येईल. ओझोन क्षयाचे परिणाम पुढीलप्रमाणे :-

१. जर दिवसेंदिवस ओझोन थर असाच विरळ होत गेला तर सूर्यापासून पृथ्वीकडे अतिनिल किरणासोबत येणाऱ्या प्रचंड उष्णतेचे शोषण करण्याची क्षमता कमी होईल. त्यामुळे पृथ्वीवरील तापमानामध्ये वाढ होईल.
२. पृथ्वीवरील वाढत्या तापमानामुळे ध्रुवीय क्षेत्रातील बर्फ वितळण्याची प्रक्रिया वाढेल.
३. पृथ्वीवरील तापमानवृद्धीमुळे पर्जन्यमानावर विपरीत परिणाम होतील. विशेषतः मोसमी हवामानाच्या प्रदेशात पर्जन्यमानामध्ये मोठ्या प्रमाणात चढउतार होतील.
४. औद्योगिककरणातून होणारे वायूप्रदूषण आणि वाढते तापमान याचा परिणाम म्हणून आम्ल पर्जन्य, काळे पर्जन्य पाहावयास मिळेल. त्यातून दृष्टिदोष, श्वसनाचे रोग वाढतील. रक्ताभिसरणावर विपरीत परिणाम होईल.
५. पृथ्वीवरील सागरजलाची पातळी वाढेल, त्यामुळे सागरी किनाऱ्यावरील मानवी वस्त्या धोक्यात येतील. सागरी किनारे, बंदरे, शहरे, यांच्यावर याचा विपरीत परिणाम होतील. मासेमारी धोक्यात येईल.
६. कृषिक्षेत्रावर तापमानवाढीचे परिणाम होतील. अन्नधान्य व भाजीपाला यांचे उत्पादन कमी होऊन अन्नटंचाईची समस्या निर्माण होईल.
७. पृथ्वीवरील वाढत्या तापमानामुळे सजीवसृष्टीच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होईल. कारण पृथ्वीवरील नैसर्गिक मांडणीत सजीव सृष्टी आणि एक विशिष्ट पातळीपर्यंतचे तापमान यांचा जवळचा संबंध आहे. पण ओझोन क्षयामुळे तापमान वाढेल आणि पृथ्वीवरील सर्व जीवसृष्टीला धोका निर्माण होईल.
८. दुष्काळ, वाळवंटी प्रदेशांची वाढ होईल.

□ ओझोन थराचे महत्त्व :-

पृथ्वीवरील वातावरणातील ओझोन थराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आपण कडक सूर्यप्रकाशात डोक्यावर गॉगल घातल्यानंतर जो अनुभव येतो, तोच अनुभव ओझोन यामुळे पृथ्वीवरील सर्व जीवसृष्टीला येत असतो. सूर्यापासून पृथ्वीकडे अतिनिल किरणासोबत येणाऱ्या प्रचंड उष्णतेचे शोषण करून हवी तेवढीच उष्णता पृथ्वीवर पाठवून सर्व सजीवसृष्टीचे संरक्षण करणारा सर्वात मोठा गॉगल

म्हणजे ओझोन थर होय. पण या ओझोन थरात जरा जरी बदल झाला तर त्याचे विपरीत परिणाम पृथ्वीवरील सजीवसृष्टीवर होतात. म्हणून या ओझोनरूपी गॉगलचे संरक्षण केले पाहिजे.

(टीप : ओझोन वायूचे मोजमाप डॉबसन एकक (DU) मध्ये केले जाते.)

□ ओझोन क्षय थांबविण्याविषयीच्या उपाययोजना :-

मानवाने आपल्या बौद्धिक क्षमतेच्या जोरावर प्रचंड प्रगती केली आहे. पण ज्या निसर्गाच्या साथीने ही प्रगती साधली, त्या निसर्गाची योग्य ती काळजी न घेतल्यामुळे नैसर्गिक साधनांचा दुरुपयोग केल्यामुळे पर्यावरणाचा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास होत आहे. त्यातून अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत, त्यापैकी 'जागतिक तापमान वाढ' ही एक वैश्विक समस्या. ही समस्या सर्व जगभर व्यापून राहिल्यामुळे त्यासाठी सर्वच विश्वसमुदायाने एकत्रितपणे सामुदायिक प्रयत्न केले पाहिजेत. ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. औद्योगिक क्षेत्रातील मोठमोठ्या कारखान्यामधून सोडण्यात येणाऱ्या घातक वायू प्रदूषकावर बंधन घालणे.
२. कृषी क्षेत्रातील रासायनिक खतांचा, किटकनाशकांचा वापर कमी करणे, नैसर्गिक शेतीचे महत्त्व लक्षात घेऊन रासायनिक शेतीकडून सेंद्रीय शेतीकडे वाटचाल केली पाहिजे.
३. आपल्या दैनंदिन जीवनात गरजेपुरता प्रवास, गरजेपुरता वाहनांचा वापर, वैयक्तिक जीवनपध्दतीत बदल ही मानसिकता विकसीत केली पाहिजे.
४. आज आयटी क्षेत्रात रोज नवनवीन शोध लागतात. त्या शोधावर आधारित नवनवीन साधनांची निर्मिती केली जाते. पण इथे या क्षेत्रात वापरण्यात येणाऱ्या साधनामुळे विपरीत न होणारा घनकचरा ही नव्यानेच एक समस्या निर्माण झाली आहे. म्हणून आयटी क्षेत्रात गरजेपुरतीच साधने वापरली पाहिजेत.
५. आणि सर्वात शेवटी या पृथ्वीवर निसर्ग आणि माणूस यांची मैत्री वाढविली पाहिजे. निसर्गाचे संरक्षण व संवर्धन आणि मानवाचा विकास या पायावर ही मैत्री वाढली पाहिजे. त्यादृष्टीने निसर्ग संरक्षणविषयीचे दृष्टिकोन विकसित केले पाहिजेत. मानवाचा विकास हा निसर्गाचा ऱ्हास करून होत नसून निसर्गाचे संरक्षण व मैत्री यातून होतो आणि तोच टिकतो हे लक्षात घेतले पाहिजे.
६. पर्यावरण शिक्षणाची अनिवार्यता आणि लोकशिक्षणातून पर्यावरणाविषयीची जागृतीमधूनसुध्दा सकारात्मक प्रयत्न करता येतील.

□ जागतिक पातळीवरून ओझोनचे संरक्षण :-

१. मॉट्रेल ठराव (१९८७)

१९८७ मध्ये जगातील बावीस राष्ट्रांनी ठराव करून प्रथमच जागतिक तापमान वाढीविषयी चिंता व्यक्त करण्यात आली, त्यावर चर्चा करण्यात आली त्यानंतर १९९८ पर्यंत ओझोन थरावर घातक परिणाम करणारे औद्योगिक वायू उत्सर्जन ५०% कमी करण्याविषयीचा निर्णय घेण्यात आला.

२. लंडन परिषद (१९८९)

या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत जागतिक तापमान वाढीवर चर्चा करण्यात येऊन यामध्ये ओझोन संरक्षणासाठी (CFS) चा वापर कमीतकमी करण्यावर आणि त्याच्या वापरावर बंदी घालण्याचे ठरविण्यात आले.

३. युनो (UNO)

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेमार्फत पर्यावरण वैश्विक जनजागृतीसाठी ओझोन संरक्षणाचे महत्त्व सर्वांना कळावे यासाठी '१६ सप्टेंबर' जागतिक ओझोन दिवस निश्चित करण्यात आला आहे.

४. क्योटो करार (१९९७)

१९९७ मध्ये जपानमधील क्योटो शहरात ही परिषद घेण्यात आली. 'पृथ्वीवरील तापमान वाढ आणि त्यावरील उपाययोजना' हे या परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट होते. यामध्ये वरील विषयाच्या अनुषंगाने महत्त्वपूर्ण चर्चा झाली. त्यामध्ये ग्रीन हाऊस गॅसेसचे प्रमाण कमी करण्याविषयीचा महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्यात आला. सन २००५ मध्ये या कराराला जगातील १४१ देशांनी मान्यता दिली आहे. पण जागतिक महासत्ता म्हणून जागतिक राजकारण नियंत्रण करणारी अमेरिकेने मात्र या कराराला मान्यता दिलेली नाही.

□ पर्यावरण समस्येतील राजकारण :-

आज जगभर सर्वत्र एकसमान विकास झालेला नाही, त्यामुळे विकसीत आणि विकसनशील राष्ट्रे असे दोन महत्त्वाचे गट जागतिक पातळीवर पाहावयास मिळतात. दुसऱ्या महायुद्धाच्या अंतापर्यंत जगभर अनेक साम्राज्यवादी देश राज्य करीत होते, त्या साम्राज्यवादी देशानी साम्राज्यांतर्गत वसाहतीमधून नैसर्गिक साधने व मानवी संसाधन याचा मोठ्या प्रमाणात वापर करून आपली प्रगती साधली. त्यामध्ये गरीब देशातील पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणात लूट केली. त्या देशात पुढे काही पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले.

दुसरे महायुद्धाचा एक ठळक परिणाम म्हणजे राजकीय साम्राज्यवाद संपला, पण रशिया व अमेरिका या दोन महासत्तांच्या नेतृत्वाने वैचारिक साम्राज्यवाद सुरू झाला. इथे साम्राज्यवादांचे स्वरूप बदलले, पण निसर्गाची लूट पुढे सुरू राहिली. कालांतराने रशियन महासत्तेचे पतन झाल्यानंतर आज एकमेव महासत्ता म्हणून अमेरिका नेतृत्व करते. वास्तविक जगाचे नेतृत्व करताना अमेरिकेने पर्यावरणीय समस्या सोडविण्यासाठी सुध्दा नेतृत्व करायला पाहिजे होते. पण आज पर्यावरणाचे राजकारण केले जात आहे. विकसित देश आजही 'जागतिक तापमान वाढीस' मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहेत, पण ही समस्या सोडविण्यासाठी पाहिजे तेवढे लक्ष देत नाहीत. निसर्गाच्या साधनसंपत्तीचे सर्वात मोठे लाभार्थी विकसित देश पण पर्यावरण समस्यांचा फटका, जबाबदारी विकसनशील देश. असे विचित्र पर्यावरणीय राजकारण पाहावयास मिळते.

म्हणून सर्वच राष्ट्रांनी 'जागतिक तापमानवाढ' या समस्येचे गांभीर्य ओळखले पाहिजे. निःस्वार्थी, निकोप भावनेतून ही समस्या सोडविण्यासाठी सामुहिकपणे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. 'चिरस्थायी विकास आणि भविष्यकालीन पिढ्यांची काळजी' या मानवतावादी भूमिकेतून सर्वांनी आपली पृथ्वी, पृथ्वीवरील निसर्ग, पर्यावरण आणि शेवटी माणूस वाचविणे गरजेचे आहे. म्हणून शेवटी असे म्हणता येईल, "पृथ्वी वाचली तर मानव वाचेल" म्हणून आपण सर्वांनी पृथ्वी वाचवू या (SAVE THE EARTH).

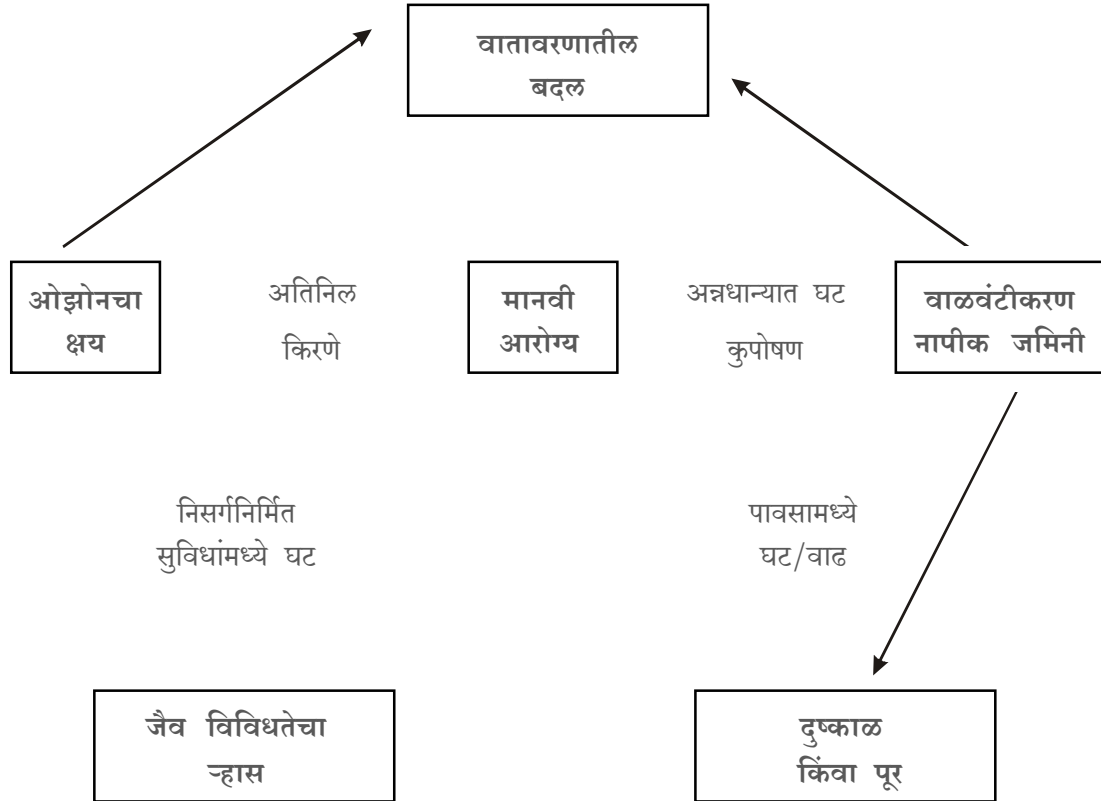
हरितगृह परिणाम

जागतिक तापमान वाढीचा परिणाम दर्शविणारा एक तक्ता पाहिल्यानंतर आपल्या लक्षात येईल.

तक्ता क्र. १ समुद्र पातळीतील १ मीटर वाढीमुळे अंदाजे होणारे परिणाम

देश	समस्याग्रत लोक		जमीन	
	लोकसंख्या दशलक्ष	एकूण %	कि. मी.	एकूण %
चीन	७२	७	३५,०००	---
बांगला देश	७१	६०	२५,०००	१७.५
जपान	१५	१५	२,३००	०.६
नेदरलँड	१०	६७	२,१६५	५.९
भारत	७.१	१	५,८००	०.४
इजिप्त	४.७	९	५,८००	१.०
नायजेरिया	३.२	४	१८,६००	२.०

□ ओझोन क्षय : परिणाम आणि वातावरणातील बदल :-

३.३ सारांश

‘पर्यावरणीय संरक्षण’ ही एक वैश्विक समस्या आहे. आज विज्ञानामुळे जग जवळ आले आहे. आज जगातील कोणताही देश स्वयंपूर्ण नाही. त्याला जगातील इतर देशांची मदत घ्यावी लागते. आज राष्ट्रा-राष्ट्रात जगाचे नेतृत्व करण्यासाठी जीवघेणी स्पर्धा सुरू आहे. आज प्रत्येक देश आपला जास्तीत जास्त विकास करू पाहात आहे. त्यातून विकासाच्या नावाखाली नैसर्गिक साधनांची प्रचंड लूट केली जात आहे. त्यातून पर्यावरणाचा समतोल बिघडून अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्या समस्यांचे वैश्विक परिणाम दिसू लागले आहेत. जसे जागतिक तापमान वाढ. विकासाच्या नावाखाली राष्ट्रा-राष्ट्रांत तीव्र स्पर्धा होत आहे. त्यातून विकसनशील व विकसीत राष्ट्रगट निर्माण झाले आहेत. ‘पर्यावरण संरक्षण’ ही आज सर्वांची गरज आहे. पण जागतिक पातळीवर विकसित राष्ट्रे, प्रामुख्याने अमेरिका पर्यावरण संरक्षणास अपेक्षित प्रतिसाद देत नाही. जगातील बडी राष्ट्रे पर्यावरणाचे राजकारण करतात.

आज पृथ्वीवरील पर्यावरणीय समस्यांची सोडवणूक करून निसर्ग पर्यायाने मानवी समाज वाचवायचा असेल तर राष्ट्रा-राष्ट्रांनी वैयक्तिक प्रतिष्ठा बाजूला ठेवून, मानवतावादी दृष्टिकोनातून, प्रामाणिकपणे आपला सहभाग दिला तरच हे सर्व प्रश्न संपतील, आणि आपली पृथ्वी वाचेल. म्हणून,

"SAVE THE EARTH" यासाठी,

सर्वांचा सहभाग! सर्वांचे प्रयत्न!! सर्वांना लाभ!!!

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. निसर्ग हा मानवाचा मित्र आहे.
२. निसर्गातील साधन संपत्ती मानवी विकासातील मुख्य स्रोत आहे.
३. ‘पर्यावरण’ मानवी विकासाला पूरक व पोषक आहे.
४. नैसर्गिक साधन सामग्रीची बेसुमार लूट करून मानवाने केलेला विकास हा विकास नसून विनाश आहे.
५. पर्यावरणवाद व मानवी संस्कृती यांचा घनिष्ठ संबंध.
६. वाढती लोकसंख्या-वाढते शहरीकरण-वाढते औद्योगिकीकरण अनेक पर्यावरणीय जन्म देते.
७. वातावरणातील ओझोन वायूचा थर पृथ्वीवरील जीवसृष्टीसाठी एक प्रभावी सुरक्षा कवच. निसर्गातील मोठा गोंगल.
८. ‘पर्यावरण संरक्षण’ - वैश्विक समस्या.

९. पर्यावरण संरक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघटना (UNO) सहीत जगभरातील सर्व देश प्रयत्न करतात.
१०. 'पर्यावरण शिक्षण' आधुनिक काळात सर्वांसाठी अनिवार्य व आवश्यक अभ्यास विषय आहे.

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. पर्यावरणाची व्याख्या व स्वरूप सांगून महत्त्व स्पष्ट करा.
२. मानव आणि निसर्ग यांच्या संबंधाची सविस्तर चर्चा करा.
३. पर्यावरणातील मुख्य समस्या व त्यावरील उपाययोजना.
४. पर्यावरणवादाची मुख्य वैशिष्ट्ये थोडक्यात स्पष्ट करा.
५. जागतिक पातळीवरून करण्यात आलेले पर्यावरण संरक्षणासाठीचे प्रयत्न.
६. 'जागतिक तापमान वाढ' एक वैश्विक समस्या चर्चा करा.
७. 'पर्यावरण शिक्षणाची अनिवार्यता' सविस्तर मांडणी करा.

(ब) टिपा लिहा.

१. पर्यावरणवाद.
२. मानव आणि निसर्ग.
३. पर्यावरणीय समस्या.
४. औद्योगिकीकरणाचे परिणाम.
५. जागतिक तापमान वृद्धीचे परिणाम.
६. पर्यावरण संरक्षणासाठीच्या चळवळी.
७. शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण.

३.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

घटक-४

नागरी समाज (Civil Society)

 अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्ट्ये
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय विवेचन
  - ४.२.१ नागरी समाजाचा अर्थ व विकास
    - ४.२.१.१ नागरी समाज - उदारमतवाद
    - ४.२.१.२ नागरी समाज - राजकीय आर्थिकता
  - ४.२.२ नागरी समाज - जॉन लॉक
  - ४.२.३ नागरी समाज - हेगेल
  - ४.२.४ नागरी समाज - मार्क्स
  - ४.२.५ नागरी समाज - अँटोनिओ ग्रामसी
  - ४.२.६ उत्तर वसाहतवाद व नागरी समाज
- ४.३ सारांश
- ४.४ पारिभाषिक शब्द
- ४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

अलीकडील काही दशकांपासून नागरी समाज ही संकल्पना रूढ झालेली आहे. यापूर्वी राज्य व नागरी समाज या दोहोंचा अर्थ एकच मानला जात असे. मात्र अलीकडील काळात यामध्ये असणारा फरक स्पष्टपणे जाणवत आहे. नागरी समाज म्हणजे समाजातील अशा व्यक्तींचा समूह की, जो नागरिकांच्या कल्याणासाठी तसेच समाजाच्या कल्याणासाठी कार्यरत असतो. वास्तविक ही संघटना गैरसरकारी असते. ती कार्य करत असताना संघटना व संस्थांच्याद्वारे नागरिकांच्या इच्छांचे व हितसंबंधाचे संरक्षण करीत असते. अशा संघटना व संस्था समाजात स्वतंत्र असतात, त्या सरकारच्या कोणत्याही बंधनात नसतात. आधुनिक काळात नागरी समाजाची उपयुक्तता लोकशाही समाज निर्माण करण्यासाठी सुद्धा झालेली आहे, कारण लोकशाहीसाठी आवश्यक असणाऱ्या गोष्टींसाठी त्यांचा सातत्याने संघर्ष दिसून येतो. उदा. भाषण स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष, न्यायालयीन स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष इ. युरोपमध्ये तर नागरी समाजाचा व्यवस्थेविरुद्ध असणारा संघर्ष म्हणजे नागरी मूल्यांच्यासाठी सुरू असलेला संघर्ष मानला जातो. कारण नागरिकांना समाजात जगत असताना अनंत अडचणींना तोंड द्यावे लागते. त्यामध्ये सरकारच्या ध्येय धोरणांचा देखील हात असतो, अशावेळी संघर्ष करत असताना संघर्ष करणारे नागरी समाजाचे नेते व कार्यकर्ते समाजात असणाऱ्या चांगल्या मूल्यांसाठी संघर्ष करीत असतात. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये १९९१ नंतर जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मुक्त अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व वाढले. समाजवादी व्यवस्थेच्या बंदिस्त विळख्यातून मुक्त झालेला समाज स्वातंत्र्याची फळे मुक्तपणे चाखू लागला, परंतु भांडवलशाही राष्ट्रांनी याच काळात आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांच्या जोरावर व मुक्त व्यापाराच्या कल्पनेतून जगासमोर नवी आव्हाने उभी केली. गतिमान अर्थव्यवस्थेबरोबर विकासाची स्वप्ने दाखविण्यात आली, परंतु त्यामुळे नागरिकांचे हक्क डावलण्यात येऊ लागले. यामध्ये शेतजमिनी ताब्यात घेणे, सरकारी मालमत्ता कमी किंमतीमध्ये खरेदी करणे, नागरिकांच्या मूलभूत सोयींकरिता दुर्लक्ष होणे, शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण यासारख्या मूलभूत सोयी सर्वसामान्य लोकांना परवडण्याच्या पलीकडे जाऊ लागल्या. हे विविध आंतरराष्ट्रीय कंपन्या व राष्ट्रीय कंपन्यांच्या प्रचंड भांडवल गुंतवणुकीला दिलेल्या प्राधान्यामुळे घडून आले. सरकारी गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी होऊन खाजगी गुंतवणुकीला प्राधान्य दिल्यामुळे खाजगी क्षेत्रामध्ये नागरिकांच्या सोयीपेक्षा नफा मिळविण्याकडे जास्त लक्ष देण्यात येऊ लागले. परिणामी, नागरिकांचे हक्क डावलले जाऊ लागले, याला विरोध करण्यासाठीच गैर सरकारी संघटना स्थापल्या जाऊन समाजातील सर्वसामान्य नागरिकांच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले जाऊ लागले, यांनाच पुढे नागरी समाज म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

वास्तविक, भांडवलशाही व्यवस्था व समाजवादी व्यवस्था यांच्यातून निर्माण झालेल्या शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर भांडवलशाही व्यवस्था जोराने फोफावली. प्रगती व विकासाबरोबर दुष्परिणामदेखील जाणवू लागले. विविध देशातील मध्यमवर्गीय जनतेला याचे चटके जास्त बसू लागले, त्यांना विरोध करण्यासाठी नागरी समाज संघटना निर्माण झाल्या. सर्वसामान्य जनतेचे हक्क, नैतिक मूल्ये, सार्वजनिक मालमत्ता, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, स्वातंत्र्य, न्याय या गोष्टींच्या संरक्षणासाठी गेल्या दोन ते तीन दशकांमध्ये नागरी समाज संघटनांनी लढा उभारला. या नागरी समाज संघटनांमध्ये शैक्षणिक, प्रसारमाध्यमे, खाजगी क्षेत्रातील संस्था, विद्यार्थी, तरुण यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. यामुळेच नागरी समाजाचे योगदान, त्यांचे संबंध, त्यांची ध्येय धोरणे, त्यांना होणारा रसद पुरवठा या सर्वांचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते.

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ नागरी समाजाचा अर्थ व विकास

नागरी समाज ही संकल्पना नागरी (Civil) व समाज (Society) या दोन शब्दापासून बनलेली आहे. नागरी हा शब्द देशातील नागरी सेवा, देशातील नागरिक, सभ्य, सुसंस्कृत व्यक्ती यांच्यासाठी वापरतात. तसेच समाज (Society) हा शब्द अनेक व्यक्तींचा समूह, संघटित व्यक्तींचा समूह, मूल्यांसाठी एकत्रित आलेला समुदाय यांच्यासाठी वापरला जातो. अॅरिस्टॉटलच्या 'पॉलिटिक्स' या ग्रंथात 'नागरी समाजासाठी' (Koinonia Politike) ही संज्ञा वापरली आहे. यामध्ये लोकसमुदायापासून नगर राज्य (Polis) निर्मिती होवून यामध्ये नागरिकांच्याकडून नियमांचे व नैतिकतेचे पालन केले जात असे. या ठिकाणी राहणारे नागरिक समान कायद्याने नियंत्रित केले जातात. ज्यावेळी नागरी समुदायाने कायद्याचे नियंत्रण मान्य केले, त्याचवेळी नागरी समाजाच्या अस्तित्त्वावर बंधने आली, म्हणजेच मानव हा 'राजकीय प्राणी' बनला. रोमन विचारवंत सिसेरो, मध्ययुगीन काळातील समाजसुधारणावादी विचारवंत विल्यम मोअरबेक (William Morebeke) आणि बिनार्दो ब्रुनेई यांच्या मते, नागरिकांचे कायदे व राज्याची सत्ता यांच्यामध्ये वेगळेपणा दिसू लागला. त्यातूनच सरंजामदार व जमीनदार, राज्य वापरत असलेल्या अधिकारांना विरोध करू लागले. अलीकडच्या काळात वेवलेव्ह हॉवेल यांच्या मते, पूर्व युरोपमध्ये नागरी संघटना राज्य सरकारकडून प्रभावित करणाऱ्या साम्यवादी सरकारना विरोध करू लागल्या.

वास्तविक अठराव्या शतकामध्ये अज्ञानाचा अंधःकार दूर होत असताना आधुनिक विचारांच्या सुरवातीस नागरी समाजाच्या संकल्पनेचा उदय झाला. यापेक्षा अगोदरदेखील विचारांच्या इतिहासात पाहिले असता मानवी समुदायात एकमेकांत संघर्ष उत्पन्न होऊ नयेत म्हणून मानवाच्या राजकीय संघटना निर्माण झाल्या. प्राचीन काळात याचा 'चांगला समुदाय' असाच उल्लेख आढळतो. सॉक्रेटिसच्या मते, समाजातील नागरिकांच्यामध्ये असणारा संघर्ष लोकांनी एकत्रित येऊन आपली मते भाषणाद्वारे प्रकट करून

(dialectic) सोडवावित. त्यातून समाजासाठी आवश्यक असणाऱ्या बाबी स्पष्ट होतील असे सांगितले. यावरूनच स्पष्ट होते की, नागरी समाजातील प्रश्न संभाषणाने सोडविल्याने नगरराज्यामधील नागरिकांच्यात असणारी सभ्यता दिसून येईल. प्लेटोच्या मते, आदर्श राज्य म्हणजे चांगला नागरी समाज होय. यामध्ये नागरिक समाजाच्या भल्यासाठी, स्वातंत्र्यासाठी, धाडस, आधुनिकता व न्याय यावर विश्वास ठेवत. अशा नागरी समाजाचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी 'तत्त्वज्ञानी राजाची' होती. अॅरिस्टॉटलच्या मते, नगरराज्य नागरिकांच्या संघटनांची संघटना होती. यामध्ये नागरिकांच्यावर राज्य करण्यासाठी नागरीकच मदत करत असत. त्यांची (Koinonia Politike) ही संकल्पना म्हणजे 'राजकीय समुदायाची' संकल्पना होती.

रोमन विचारवंत सिसेरो यांच्या मते, 'आदर्श समाज' नागरिकांच्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्याबाबत खात्री देत असे. त्यावेळेचे तत्त्वज्ञानी राज्य व समाज यामध्ये भेद मानत नसत. त्याकाळात राज्य नागरिकांचे व समुदायाचे प्रतिनिधीत्व करत आणि सभ्यतेला आदर्श नागरिकांची गरज असे. त्यांच्यामते, मानवाकडून एकत्रित येऊन समाजाला आकार दिला जात असे. समाजात शांतता निर्मितीसाठी नागरिक एकत्र येत असत. यावरून प्राचीन राजकीय विचारवंतांच्याकडून नागरी समाजाच्या अस्तित्वाला मान्यता दिली. मध्ययुगामध्ये या व्यवस्थेत खूपच बदल घडून आले. सरंजामशाही पद्धतीच्या विकासामुळे आदर्श नागरी समाजाची संकल्पना राज्यव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहातून बाजूला पडली. राज्यव्यवस्थेत निर्माण होणारे प्रश्न संभाषणाद्वारे सोडविण्यापेक्षा मुद्द्यावर भर दिला जाऊ लागला. ही व्यवस्था प्रबोधन काळापर्यंत तशीच राहिली.

पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धानंतर वेस्टफालियाच्या तहाने जगामध्ये अनेक सार्वभौम राष्ट्रांचा जन्म झाला. ही राष्ट्रे विशिष्ट भूप्रदेशात सार्वभौम होती. ज्या राज्यांमध्ये राजेशाही होती त्यांनी सरंजामशाही नष्ट करून सैन्याचे एकत्रीकरण केले. त्याला राष्ट्रीय सैन्य असे नाव देऊन व्यावसायिक नोकरशाही निर्माण केली. करवसुलीसाठी स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण केली. यामुळेच संपूर्ण राज्यव्यवस्थेवर त्यांचे प्रत्यक्ष नियंत्रण आले. सरकारच्या होणाऱ्या खर्चाचे नियमन करण्यासाठी राज्याची अर्थव्यवस्थाच राजांनी आपल्या ताब्यात घेतली. यामुळेच संपूर्ण युरोपभर १८व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत सर्व सत्ता राजांच्या ताब्यात गेली व सर्वकष वादाचा जन्म झाला. संपूर्ण सत्ता राजांच्या हाती एकवटलेली सर्वकष व्यवस्था प्रबोधन काळ सुरू होईपर्यंत म्हणजेच अज्ञानाचा अंधःकार दूर होईपर्यंत टिकून राहिली. यानंतर प्रबोधन, मानवतावाद आणि वैज्ञानिक क्रांती यांचा परिणाम या व्यवस्थेवर होऊन वंशपरंपरागत राजसत्ता, त्यांनी निर्माण केलेली शासन व्यवस्था, मूलभूत हक्कांच्या वाटपामध्ये असलेली विषमता याबाबत विचारवंतांनी सर्वसामान्य जनतेच्या मनामध्ये प्रश्न निर्माण केले. यामुळेच सर्वकषवादी व्यवस्थेमधून बाहेर पडून सर्वसामान्य जनतेच्या हक्कांचे राज्य निर्माण करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. या काळात आधुनिक विचारसरणीच्या विचारवंतांना दैवी शक्तीच्या आधारे निर्माण झालेली राज्य व्यवस्था चुकीची वाटू लागली, त्यांनी राजसत्ता व धर्मसत्ता यांच्या एकत्रीकरणाला विरोध करण्यास चालू केले. कारण त्यांच्या मते, मानवाच्या विकासामध्ये वरील व्यवस्था प्रमुख अडचण होती. याला हळूहळू जनतेचा पाठिंबा मिळू

लागला. यामुळे राजसत्ता व धर्मसत्ता ही जनमताच्या विरोधात असल्याचे दिसू लागले. यातूनच मानवाला जास्तीत जास्त हक्क मिळावेत, यासाठी राजसत्तेबरोबर संघर्ष सुरू झाला. नागरिकांच्यामध्ये आपल्या हक्कांविषयी जागरूकता निर्माण झाली. यातूनच नागरिकांच्या संघटना निर्माण होऊ लागल्या, यालाच नागरी समाजाची सुरवात असे मानता येईल. प्रबोधनाच्या काळात अज्ञानाचा अंधःकार दूर होत असताना नागरिकांना आवश्यक असणारी राज्य व्यवस्था निर्माण करण्यासाठीचे प्रयत्न सुरू झाले. त्याचे पडसाद आपल्याला दमनशाहीच्या विरोधात संघर्ष करणाऱ्या २१व्या शतकातील नागरी समाजात दिसून येतो. नागरी समाजाच्या व्याख्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. जेफ्री अलेक्झांडर यांच्या मते, “नागरी समाज म्हणजे राज्याव्यतिरिक्त इतर संस्थांना एकत्र आणणारे किंवा करणारे संयुक्त, सर्वसमावेशक छत्र होय.”

२. जॉर्ज हागिंस/हागिन्स यांच्या मते, “नागरी/सुसंस्कृत समाज हा संघटित समाज असून त्यावर राज्य शासन करते.”

३. नीरज गोपाल जायल यांच्या मते, “नागरी समाजामध्ये सामाजिक कार्य करणाऱ्या सर्व स्वयंसेवी संस्थांचा समावेश होतो व त्यावर राज्यांचे नियंत्रण नसते.”

४. लैरी डायमंड यांच्या मते, “नागरी समाज एक संघटित सामाजिक जीवन दर्शवितो, ज्यात ऐच्छिकता, स्वजनहीत, समर्पित व कायदेशीर व्यवस्था व सहभागिता या मूल्यांचा प्रभाव असतो.”

नागरी समाजामध्ये विविधता असून ऐच्छिक प्रयत्न, सहनशीलता सर्वांचा आदर करून सर्वांना पटेल अशा प्रकारचा निर्णय घेतला जातो. यामध्ये वेगवेगळ्या संघटनांचा समावेश होतो. उदा. युवक संघटना, शेतकरी संघटना, कामगार संघटना, महिला संघटना, राजकीय पक्ष, सामाजिक सुधारणेसाठी प्रयत्न करणाऱ्या संस्था इ. समावेश असतो. यांच्या कार्याचा विचार करता सरकारवर दबाव आणून आपल्या मागण्या मान्य करून घेणे अशी यांची कार्यपध्दती असल्याचे आढळते. त्यांच्यासमोर लोकशाही व्यवस्था मजबूत करून सामाजिक हित साधण्याचे उद्दिष्ट असते. यामधूनच त्यांच्याकडून मानवी हक्कांचे संरक्षण केले जाते.

४.२.१.१ नागरी समाज – उदारमतवाद

नागरी समाजामध्ये व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला महत्त्व असते. राज्यघटनेने दिलेली स्वातंत्र्य त्याचे पालन करत असताना व्यक्तीसमोर राज्यसंस्थेकडून अनेक आव्हाने निर्माण केली जातात. त्यामुळे त्या आव्हानांना तोंड देत व्यक्तीकडून आपल्या स्वातंत्र्याची जपणूक करत असते. राजेशाही, हुकूमशाही या व्यवस्थेत व्यक्तीला नागरी समाजाद्वारे संघर्ष करावा लागला, तसाच संघर्ष लोकशाही व्यवस्थेतदेखील करावा लागत आहे. वास्तविक लोकशाही व शासनव्यवस्थेच्या प्रकाराबरोबरच सामाजिक व आर्थिक

व्यवस्थेचा भाग आहे. शासन व्यवस्थेद्वारे त्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. आधुनिक काळात उदारमतवादामध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्याला महत्त्व दिले आहे. व्यक्ती केंद्र बिंदू मानून राज्यव्यवस्थेच्या कार्याची व्याप्ती किती असावी हे निश्चित केले जाते. म्हणजेच राज्यव्यवस्थेने कायदा व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यापुरतेच मर्यादित कार्य करावे. व्यक्तीच्या जीवनामध्ये राज्यव्यवस्थेचा हस्तक्षेप कमी असावा. नागरी समाजाच्या दृष्टिकोनातून राज्यव्यवस्थेची ही भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. कारण नागरी समाज समाजातील घटकांच्यासाठी कार्य करित असताना राज्यव्यवस्थेच्या हस्तक्षेपाला सातत्याने सामोरे जावे लागते. व्यक्तिविकास व व्यक्तीस्वातंत्र्य यांना मारक ठरणाऱ्या गोष्टी नष्ट करण्यासाठी उदारमतवादी चळवळ निर्माण झाली. त्याचप्रमाणे नागरी समाजाचे वैशिष्ट्य देखील व्यक्तीविकास व व्यक्तीस्वातंत्र्य असल्याचे आपल्या दिसून येते.

समाजाच्या गरजेनुसार काळाप्रमाणे उदारमतवादी विचारप्रणालीमध्ये बदल होत गेले. विविध विचारवंतानी यासाठी योगदान दिले. त्यातून व्यक्तीवाद, उपयुक्ततावाद, सेंद्रीय सिद्धांत, निरंकुश अर्थव्यवस्थेचा सिद्धांत (लेसेफेअर तत्त्वज्ञान), उदारमतवादी लोकशाही सिद्धांत, फेबियन समाजवाद असे उदारमतवादाचे विविध दृष्टिकोन निर्माण झाले. ज्याप्रमाणे नागरी समाजामध्ये व्यक्तीचे हक्क व स्वातंत्र्य जपण्यासाठी जागरूकता निर्माण केली जाते. त्याप्रमाणे उदारमतवादी सिद्धांताच्या विविध दृष्टिकोनामध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्य व व्यक्तीमत्त्वाचा विकास ही मध्यवर्ती संकल्पना मानून नैतिक मूल्य गृहीत धरले आहे. समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी लोकशाही व्यवस्था व स्वातंत्र्यासाठी उदारमतवाद अशी व्यवस्था निर्माण झाली. यामधूनच आधुनिक काळात उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्था निर्माण झाली आहे. जी नागरी समाजाच्या अस्तित्वासाठी आणि विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

वास्तविक धर्मसुधारणेची चळवळ, पुनुरुज्जीवनाची (प्रबोधनाची) चळवळ यामधून उदारमतवादी विचारवंतानी व्यक्तीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. म्हणजेच व्यक्तीस्वातंत्र्य व व्यक्तीची प्रतिष्ठा यांना विरोध करणाऱ्या व्यवस्थेच्या विरुद्ध प्रतिकाराच्या भावनेतून उदारमतवादाचा उदय झाला. प्राचीन काळापासून राज्यकर्त्यांची हुकूमशाही, सरंजामशाही आणि धर्मसंस्था यामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्य अडचणीत आले होते, त्याला विरोध करण्यासाठी उदारमतवादाची निर्मिती झाली. समाजजीवनात व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व व्यक्तीची प्रतिष्ठा यांचे संरक्षण करून संवर्धन करण्यासाठी उदारमतवादामध्ये प्रयत्न केले गेले.

उदारमतवादाच्या संकल्पनेत नागरी समाजाचा विचार केल्यास नागरी समाजामध्ये व्यक्तीच्या इच्छा व हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी गैरसरकारी संघटना अस्तित्वात आलेल्या असतात. नागरी समाजामध्ये या संघटनांच्याद्वारे व्यक्तीचे वैयक्तिक जीवन, कौटुंबिक समस्या यांचे संरक्षण सरकारी संघटनापासून केले जाते. या संघटना सरकारी व्यवस्थांपासून पूर्णपणे स्वतंत्र असतात. ज्याप्रमाणे उदारमतवादी व्यवस्थेत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व व्यक्तीची प्रतिष्ठा अबाधित राखण्यासाठी प्रयत्न केला जातो, त्याप्रमाणे या गैरसरकारी संघटना व्यक्तीचे हक्क व स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध लोकशाही मार्गाने संघर्ष करित असतात. या संघटनांना राजकीय व्यवस्था किंवा सरकार कोणत्याही मार्गाने नियंत्रित

करू शकत नाही, यावरूनच नागरी समाज व उदारमतवादी संकल्पना एकमेकांना पूरक असल्याचे दिसते, कारण दोन्ही ठिकाणी व्यक्ती केंद्रीभूत मानून व्यक्तीचे हक्क व व्यक्तीची प्रतिष्ठा सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न दिसून येतो.

नागरी समाजामध्ये व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, हक्क, प्रतिष्ठा हे सर्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी विविध संघटना कार्य करीत असतात. या संघटनांच्याद्वारे आपल्याला नागरी समाजाचे अस्तित्त्व जाणवते. त्यांच्याद्वारे सरकारच्या निरंकुशतेवर अंकुश ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्या संघटना खालीलप्रमाणे गैरसरकारी संघटना (N.G.O.), ना नफा ना तोटा तत्त्वावर चालविल्या जाणाऱ्या संघटना (N.P.O.'s), किंवा नागरी समाज संघटना (C.S.O.'s) याशिवाय खाजगी कार्य करणाऱ्या संघटना (P.V.O.'s) अशा प्रकारच्या संघटना उदारमतवादामध्ये नमूद केलेले नागरिकांचे स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा टिकविण्याचे कार्य करताना दिसून येतात.

□ नागरी समाज व उदारमतवादाची तत्त्वे -

ज्याप्रमाणे उदारमतवादामध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्याला प्राधान्य देऊन व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी व्यक्तीला हक्क अधिकार प्रदान केले आहेत, त्याचप्रमाणे नागरी समाजदेखील व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या हक्कांच्यासाठी प्रस्थापित राज्यव्यवस्थेशी संघर्ष करताना दिसतो. उदारमतवादामध्ये राज्याला व्यक्तीच्या विकासासाठीचे साधन मानले आहे. अशा राज्याकडून व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानून नागरिकांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी नागरी समाजात अलीकडे गैर सरकारी संघटना सरकारवर दबाव आणताना दिसतात. उदारमतवाद व्यक्तीच्या विचारशीलतेवर विश्वास ठेवतो म्हणजेच व्यक्ती विचार करू शकते. व्यक्तीचे विचार स्वातंत्र्य व कृती स्वातंत्र्य उपभोगत असताना स्वतःच्या विचार करण्याच्या व्यक्तीद्वारे योग्य अयोग्यतेचा विचार करते. नागरी समाजामध्ये व्यक्तींच्या संघटना काम करत असताना एखाद्या घटनेचा समाजावर कितपत परिणाम होईल तो चांगला असेल की वाईट असेल या सर्वांचा विचार करून निर्णय घेतात. व्यक्तीच्या जीवनात राज्याचा किमान हस्तक्षेप असावा. केवळ व्यक्तीला उच्चार, विचार आणि संघटन स्वातंत्र्य दिले आहे. त्यासाठी व्यक्तीचे अंतर्गत व बाह्य शत्रूपासून संरक्षण करणे हे राज्याचे कार्य असते. नागरी समाजात व्यक्तीच्या विचार, उच्चार, संघटन स्वातंत्र्याचा वापर करून गैरसंघटना स्थापन करत असतात व त्यांच्याद्वारे व्यक्तींना समाजात वावरत असताना विचार व उच्चार स्वातंत्र्याची जाणीव करून देऊन यावर कुणाचे अतिक्रमण होणार नाही, यासाठी सातत्याने दक्ष असतात. अतिक्रमण झाल्यास राज्याचे लक्ष त्याकडे वेधून घेतात.

उदारमतवादी व्यवस्थेत मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. राज्याने व्यक्तीच्या आर्थिक क्षेत्रात हस्तक्षेप न करता व्यक्तीला खुल्यापणाने उद्योगधंदे, व्यापार करू द्यावा. नागरी समाजाने मुक्त अर्थव्यवस्थेला विरोध केलेला नाही. मात्र अलीकडील काळात काही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्याकडून सर्वसामान्य नागरिकांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर होणारे अतिक्रमण त्यांना मान्य नाही, त्यासाठी सातत्याने

पर्यावरणाची होणारी हानी, प्रदूषण आर्थिक शोषण यासाठी संघर्षाची भूमिका नागरी समाज संघटना घेताना आपल्याला दिसून येतात. नागरी समाज व उदारमतवादी संघटना, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही तत्त्वे अंमलात आणण्यासाठी लोकशाही व्यक्तीचा पुरस्कार करतात. त्याचबरोबर व्यक्ती धर्मसंस्थापासून अलिप्त ठेवून धर्मनिरपेक्षता व मानवतावाद यांचा पुरस्कार करून व्यक्तीचे जीवन धार्मिक संस्था व संघटना यापासून अलिप्त असावे असे मानले जाते.

नागरी समाज व उदारमतवाद यांचा फार जवळचा संबंध दिसून येतो. काही विचारवंतांनी १७व्या शतकापासून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यासाठी व हक्कांसाठी मांडलेले विचार आजही नागरी समाजासाठी पूरक आहेत, त्यामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्याचा इतिहास पाहणे जरूरीचे आहे. प्रस्थापित राजेशाही व्यवस्थेला विरोध करून व्यक्तीना अधिकार मिळवून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य इंग्लंडमधून सुरू झाले. इंग्लंडमधील १६८८ ची राज्यक्रांती व १६८९ मध्ये पास झालेले बिल ऑफ राईट्स यामधून व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानून व्यक्तीचा विकास म्हणजे समाजाचा विकास व समाजाचा विकास म्हणजे राज्याचा विकास मानणारी उदारमतवादी व्यवस्था अस्तित्वात आली. जॉन लॉकच्या सामाजिक कराराच्या विचारांचा प्रभाव याच्यावर पडल्यामुळे घटनात्मक मार्गाने या व्यवस्थेत व्यक्तीस्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्यात आले. त्यामुळेच आधुनिक काळात उदारमतवादाचा निर्माता जॉन लॉक ठरला त्याने व्यक्तीचा नैतिक विकास झाला पाहिजे, त्यासाठी राज्याचा वापर केवळ व्यक्तीविकासाचे साधन म्हणून केले पाहिजे असे स्पष्ट केले. लॉकच्या या उपयोगितावादाच्या विचारांचा प्रभाव बेन्थॅम व मिल यांच्यावर पडला. लॉकने मांडलेले व्यक्तीवाद, उपयुक्ततावाद आणि व्यक्तीचे हक्क त्यांचे रक्षण या सर्वांचा विचार करता आजच्या नागरी समाजाच्या चळवळीसाठी हे विचार आजही पूरक असल्याचे दिसते.

४.२.१.२ नागरी समाज – राजकीय

जेरेमी बेन्थॅम यांनी राज्य म्हणजे व्यक्तीचा गट असून त्याचा उपयोग व्यक्तीचे सुख मिळविण्यासाठी केला जावा. शासनसंस्था जोपर्यंत व्यक्तीला जास्तीत जास्त सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न तोपर्यंत तिचा आज्ञा सर्वसामान्य लोकांच्याकडून पाळल्या जातात. नागरी समाजाच्या दृष्टीने बेन्थॅम यांच्या विचाराचा विचार केल्यास नागरी समाज देखील व्यक्तीच्या जीवनात राज्यव्यवस्थेचा हस्तक्षेप कमीतकमी व्हावा या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करतो. ज्यावेळी राज्यव्यवस्था व्यक्तीच्या अधिकारांचे संरक्षण करत नाही, त्यावेळी नागरी समाज त्या राज्यव्यवस्थेशी संघर्ष करण्यासाठी सिद्ध होतो.

जे. एम्. मिल यांच्या मते, व्यक्ती सार्वभौम असते. ती शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या स्वतंत्र असते. त्यामुळेच राज्याने व्यक्तीच्या विकासासाठी व स्वतःच्या हितासाठी व्यक्तीला स्वातंत्र्य बहाल करावे. समाजाने व राज्याने त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करू नये. याचबरोबर व्यक्तीने देखील स्वतःचा विचार न करता स्वतःचे हीत साधत असताना समाजाचे हीत देखील साधावे, याच स्वरूपाच्या विचारसरणीचा पाया नागरी समाजाच्या अस्तित्त्वामध्ये दिसतो. नागरी समाज आपल्या मागण्या सरकारकडे

मांडत असताना त्यामध्ये मागण्याचे स्वरूप वैयक्तिक नसून संपूर्ण समाजाच्या हिताकडे राज्यव्यवस्थेचे लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न करित असते. नागरी समाजाच्या चळवळीने साध्य झालेल्या गोष्टींचा विचार करता मिलने मान्य केल्याप्रमाणे व्यक्तीच्या वैयक्तिक हक्काबरोबरच समाजाच्या हक्कांचा विचार नागरी समाजाच्या मागण्यामध्ये प्रामुख्याने आढळतो.

अँडॅम स्मिथ यांनी व्यक्तीच्या आर्थिक विकासासाठी मुक्त व्यापार व व्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. यामुळे आर्थिक क्षेत्रात राज्याचा हस्तक्षेप कमी करून खाजगी उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन दिले. यामुळे उत्पादनात वाढ होऊन स्पर्धा वाढत जाते व कार्यक्षमता वाढते. राज्याने केवळ विश्वासघात, फसवणूक यापासून व्यक्तीचे संरक्षण करावे. वास्तविक या विचाराप्रमाणे युरोपमध्ये व्यवस्था अस्तित्वात आली. मात्र त्यामुळे सामान्य व दुर्बल लोकांना याचा फटका बसला. कारण या व्यवस्थेमुळे केवळ भांडवलदारांचा फायदा झाला व ग्राहकांचे व कामगारांचे शोषण झाले म्हणजेच उदारमतवादी व्यवस्थेचे मूळ तत्त्वज्ञान व्यक्तीच्या हितामध्ये समाजाचे हित सामावलेले असावे त्याला धक्का पोहोचला कारण उद्योगपतींच्याकडून तयार झालेल्या व्यवस्थेत केवळ भांडवलदारांच्या नफ्याचा विचार केला जात असे. परिणामी, पर्यावरण, आरोग्य, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, कामगारांचे शोषण, व्यक्तीचे हक्क याबाबत अनेक प्रश्न आजच्या व्यवस्थेत निर्माण झाले. नागरी समाज संघटना याच प्रश्नावर प्रामुख्याने आजच्या राजकीय व्यवस्थेच्या विरोधात संघर्ष करताना आपल्याला दिसतात. सुरवातीच्या काळात हा संघर्ष युरोपमध्ये असलेला जाणवले. ज्या ठिकाणी औद्योगिक क्रांतीनंतर निर्माण झालेला संघर्ष भांडवलदार व कामगार या वर्गांमध्ये तर त्यानंतर हाच संघर्ष संपूर्ण जगभर निर्माण झालेला आपल्याला दिसतो.

व्यक्तीच्या हक्कांचा व स्वातंत्र्याचा विचार सातत्याने उदारमतवादी विचारसरणीत केलेला दिसतो. ज्यामुळे आजच्या लोकशाही व्यवस्थेत मानवाला लिखित स्वरूपात काही अधिकार व हक्क प्राप्त झाले आहेत. आधुनिक काळातील विचारवंतांचा याबाबतीत विचार करताना खालील विचारवंतांचा आपल्याला प्रामुख्याने विचार करावा लागतो.

टी. एच. ग्रीन यांनी राज्याची निर्मिती मानवी इच्छेतून झाली, त्यामुळे राज्याने मानवाचा संपूर्ण नैतिक विकास साधावा असे सांगितले. यासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्याची निर्मिती करून मानवांच्या हक्कांची जपणूक करावी, कारण यामुळेच सामुदायिक हित व कल्याण साधले जाते. यासाठीच राज्यसंस्थेची निर्मिती झाली. राज्याने व्यक्तींच्या अधिकारांचे संरक्षण करावे. ते करत असताना समाजाच्या हिताचे भान ठेवावे. राज्यशासन ज्यावेळी आपल्या सत्तेचा गैरफायदा घेऊन अन्याय करू लागते, त्यावेळी जनतेला अशा अन्यायी राजसत्तेला प्रतिकार करण्याची सवलत असावी. अर्थातच या प्रतिकारामुळे समाजातील कीर्ती व्यक्तींचे हित साधले जाई, यावर त्या प्रतिकाराला समाजातून किती प्रतिसाद मिळेल हे ठरते. नागरी समाजाच्या चळवळीत ग्रीन यांचे विचार आपल्याला प्रामुख्याने आढळतात. आजच्या नागरी संघटना समाजाचे व्यापक हित लक्षात घेऊन संघर्ष करित असतात. त्यामुळेच अशा गैरराजकीय संघटनांना प्रत्येक

देशाच्या राजकारण्यामध्ये महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. समाजाचे व्यापक हित डोळ्यासमोर न ठेवता केवळ विरोधासाठी म्हणून जर या संघटनांनी विरोध करण्याचे ठरविले, तर मात्र राज्यात अराजकता माजण्याचा धोका असतो.

आर. एम. मॅकआयव्हर यांच्या मते, समाजातील विविध प्रकारच्या संघटना समाजात कार्यरत असतात. या संघटनांच्याद्वारे समाजातील विविध प्रकारची कार्ये पार पाडली जातात. राज्य ही अशा प्रकारची एक संघटना असून समाजातील कायदा व सुव्यवस्था, दुर्बलांचे संरक्षण, समाजाचे संरक्षण व संवर्धन करणे ही कार्ये राज्य पार पाडते. म्हणजेच राज्य समाजसेवेचे कार्य पार पाडत असते. मॅकआयव्हर याचबरोबर राज्यसंस्थेबरोबरच समाजातील अनेक संस्थांचे अस्तित्त्व मान्य करतात, कारण केवळ राज्यसंस्थेद्वारे समाजाच्या सर्व गरजा भागविल्या जाऊ शकत नाहीत. कारण लोकमत, नैतिकता, धर्म, लोकरूढी यासारख्या अनेक गोष्टी समाजातील इतर संस्थांच्याकडून पार पाडल्या जातात. यावरूनच आधुनिक काळातील समाजामध्ये होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध राज्यसंस्थेचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी नागरी समाज संघटनासारख्या संघटना आज आपल्याला दिसतात. उदारमतवादी विचारवंतांच्या मूळ विचारसरणीमध्ये नागरी समाजाच्या अस्तित्त्वाचे बीज आपल्याला जाणवते.

ग्रामसी यांच्या मते, राज्यसंस्थेत कार्य करणारे शासक अनेक चांगल्यावाईट मार्गांचा वापर करून स्वतःच्या हातामध्ये अधिकार टिकविण्याचा प्रयत्न करित असतात. यातून सत्ता उपभोगणाऱ्या अल्प गटाचा जन्म होतो. त्यातून आर्थिक सामर्थ्याच्या जोरावर भल्याबुऱ्या मार्गांचा वापर करत हे लोक सत्ता उपभोगत असतात. लोकशाही व्यवस्थेत अशा प्रकारचा गट निर्माण होणे, यामुळे सामान्य नागरिकांच्या अधिकार व हक्क यांच्यावर अतिक्रमण होऊ शकते. यामुळेच आजच्या नागरी संघटनेच्या संघर्षाकडे पाहिले असता राज्यात अस्तित्वात असलेला भांडवलशाही वर्ग व राजकर्त्यांचा वर्ग यांच्या विरोधात सर्वसामान्य नागरिकांचे हक्क व अधिकार सुरक्षित ठेवण्यासाठी सातत्याने संघर्ष करताना दिसतात. आधुनिक लोकशाहीमध्ये निर्माण झालेले दोष नष्ट करण्यासाठी सर्वसामान्य नागरिकांच्या गैरराजकीय संघटना आजच्या राज्यकर्त्यांना धोरणांचा फेरविचार करावयास लावतात.

ग्रॅहम वालास यांच्या मते, आजच्या लोकशाही व्यवस्थेत निर्माण झालेले दोष वालास यांनी मान्य केलेले आहेत. राज्यकर्त्यांनी सर्वसामान्य नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करून मानवाच्या भावनेला देखील किंमत दिली पाहिजे. यासाठी त्यांनी आत्मनियंत्रणाचा मार्ग सुचविला आहे. म्हणजेच व्यक्तीने स्वतःवर नियंत्रण ठेवावे, त्याच्यावर इतर कोणत्याही गोष्टीचा परिणाम होणार नाही. प्रत्येक व्यक्तीने आपला मतदानाचा हक्क बजावला पाहिजे. देशातील प्रत्येक नागरिकाला लोकशाहीच्या तत्त्वांचे कार्य करण्याच्या पध्दतीचे ज्ञान असावे, त्यासाठी नागरिकांना मुलभूत पद्धतीचे ज्ञान द्यावे. तसेच लोकप्रतिनिधींनी लोकांच्या भावनांशी खेळू नये. वालास या विचारांच्या विरोधात आज प्रामुख्याने तिसऱ्या जगातील देशामध्ये राजकीय व्यवस्था दिसते. पुढारलेल्या विकसित देशांमध्येदेखील राज्यकर्त्यांनी लोकांच्या भावनेशी खेळ मांडलेला आहे. परिणामी, अशा व्यवस्थेवर नियंत्रण मिळविण्यासाठीच नागरी समाज संघटना

उदयाला आल्या. नागरिकांना नैतिकतेचे राजकीय शिक्षण देऊन त्यांना त्याच्या अधिकाराची व कर्तव्याची जाणीव करून देण्याचे कार्य नागरी समाज संघटनेकडून केले जाते.

४.२.२ नागरी समाज – जॉन लॉक

आजच्या नागरी समाजाच्या भूमिकेमध्ये विचार करत असताना नागरी समाजाला मिळणारी स्वातंत्र्य, अधिकार याचा उगम आपल्याला इंग्लंडच्या लोकशाहीच्या निर्मितीच्या सुरवातीस दिसतो. प्रस्थापित अन्यायी व जुलमी राजसत्तेच्या विरोधात संघटित झालेले नागरिक व त्यांनी भूतकाळात निर्माण झालेल्या अडचणी दूर करून भविष्यकाळात कशा स्वरूपाची राज्यव्यवस्था असावी हे स्पष्ट केले. अशा नागरिकांना दिशा दाखविण्याचे कार्य काही राज्यशास्त्रज्ञांनी केले, त्यापैकी जॉन लॉक हे महत्त्वाचे विचारवंत होते. त्यांनी १६८८ ची वैभवशाली राज्यक्रांती स्वतः अनुभवल्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेमध्ये झालेली स्थित्यंतरे त्यांनी बारकाईने पाहिली होती. या सर्व बाबींमधून त्यांची स्वतःची, वैयक्तिक मते तयार झाली. सुरवातीस इंग्लंडमध्ये झालेल्या सनदशीर क्रांतीचे त्यांनी प्रभावी समर्थन केले.

लॉकने 'नागरी सत्तेचे दोन करार' या ग्रंथामध्ये नियंत्रित राजेशाहीचा पुरस्कार केला. अर्थातच या राजेशाहीवर लोकप्रतिनिधींचे नियंत्रण त्यांनी मान्य केले. राजाने राज्यकारभार करत असताना लोकमतानुसार करावा. ज्यावेळी राजा जनतेच्या अधिकारांच्या विरोधात काम करेल त्यावेळी या राजाला पदच्युत करण्याचा अधिकार जनतेला असेल, म्हणजेच त्या काळापासून आजपर्यंत अन्यायी व्यवस्थेच्या विरुद्ध जनतेला संघटित होऊन विरोध करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले होते. आजच्या नागरी समाजाची भूमिका देखील प्रस्थापित राजकीय व्यवस्था योग्य प्रकारे नागरिकांच्यासाठी कायदे करत नसतील अशा चुकीच्या कायद्याविरोधात गैर राजकीय संघटना आवाज उठविताना दिसतात.

लॉकच्या मते, नवनिर्मित राज्यसंस्था समाजाच्या व्यापक हिताचा विचार करून कार्य करित असते. यामध्ये अंतिम सत्ता कायदेमंडळाकडे असते. अशा सत्तेची अंमलबजावणी करत असताना कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळास जबाबदार राहून कार्य करते. त्यांनी निर्माण केलेले कायदे समाजाच्या इच्छेप्रमाणे असल्यामुळे आपोआपच समाजाकडून त्याचे पालन होते. अशा समाजाभिमुख कायदेमंडळाचा कारभार आपल्या अधिकार क्षेत्राच्या बाहेर जाईल किंवा यामध्ये लोकमताचा आदर होणार नाही अशावेळी सर्वसामान्य नागरिक अशा व्यवस्थेला विरोध करतील. कार्यकारी मंडळाने कार्य करताना गरीब-श्रीमंत यांच्यासाठी समान काम केले पाहिजे. यामध्ये कोणताही भेद न करता समाजाचे हित पाहिले पाहिजे. लोकांच्या संमतीशिवाय केलेल्या कायद्याचे लोकांच्याकडून पालन होत नाही. परिणामी, अशा सत्तेविरुद्ध नागरी समाजाचे संघटन होते.

लॉकच्या मते, निसर्गावस्थेतून मानव नागरी समाजात प्रवेश करतो तो केवळ आपल्या संपत्तीचे संरक्षण व्हावे व तिचा उपभोग स्वतःला व्यवस्थितपणे घेता यावा यासाठी त्यामुळे अशी शांततापूर्ण

व्यवस्था समाजात सातत्याने रहावी यासाठी कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळाने कार्यरत रहावे. कायदेमंडळाच्या या सत्तेचे हस्तांतरण होताना नागरी समाजाच्या हक्कांचा विचार व्हावा अन्यथा अशी व्यवस्था हुकूमशाही व्यक्तीच्या हाती गेल्यास व्यक्तीच्या व नागरी समाजाच्या हक्कांवर गदा येते. अशा स्थितीत राज्यव्यवस्थेला नागरिकांच्या वैयक्तिक जीवनात ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार नसावेत. केवळ समाजाचे कल्याण करण्याइतपत त्यांना अधिकार असावेत. नागरिकांना निर्धन करणे, गुलाम बनविणे, त्यांच्या जिवितास धोका निर्माण करणे यामुळे नागरिकांचा प्रस्थापित राज्यसंस्थेवरचा विश्वास उडतो.

नागरी समाजाची निर्मिती होत असताना नागरिकांना आपल्या मालमत्तेचे संरक्षण व्हावे ही अपेक्षा असते. राजसत्तेने कायद्याने मालमत्ता व्यक्तीकडून काढून घ्यावी हे लॉकला मान्य नाही. राज्य चालविण्यासाठी पैसा लागतो व आपणास मिळणाऱ्या संरक्षणाच्या मोबदल्यात ते चालविण्यासाठी नागरिकांनी त्या संरक्षित मालमत्तेचा काही भाग राज्यसंस्थेकडे द्यावा हे लॉकला मान्य आहे. कारण यामुळेच राज्यसंस्थेला नागरी समाजाचे अधिकार सुरक्षित ठेवणे सोपे जाते. याचबरोबर नागरी समाजाने कायदे करण्यासाठी सत्ता कायदे मंडळाला दिलेली असून ही सत्ता इतर कोणत्याही व्यक्तीच्या हाती सुपूर्त करता येणार नाही. त्यामुळे कायदा करणारी व्यक्ती त्या सत्तेचा दुरुपयोग करून स्वतःच्या कायद्यासाठी कायदे करील व नागरी समाजाचे कल्याण होऊ शकणार नाही. थोडक्यात, लॉकच्या मते, नागरी समाज सत्तानिर्मितीचा प्रमुख स्रोत असून समाजाच्या कल्याणासाठी त्याचा वापर व्हावा असे सांगितले आहे. मात्र राजकीय सत्तेकडून नागरी समाजाच्या अधिकारावर अतिक्रमण झाल्यास नागरी समाज वा शासन व्यवस्थेच्याविरुद्ध क्रांती करू शकतो व त्याद्वारे नागरी समाज दुसरी कायदे करणारी व्यवस्था निर्माण करू शकतो. त्याच्याद्वारे नागरी समाजाचे अस्तित्व टिकून राहते. नागरी समाज परत कधीही निसर्गावस्थेकडे जात नाही. राज्यव्यवस्था राज्य चालविण्यास अपयशी ठरली तरी त्यामुळे नागरी समाजाचे काही प्रमाणात नुकसान होते. मात्र नागरी समाज अशी कायदेमंडळाची स्थिती बदलून नवीन कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ यासारखी व्यवस्था निर्माण करू शकतात व त्यामधून अन्यायी कायदे दूर करून सुसंघटित नागरी समाजाचे स्वप्न साकार होते.

आजच्या व्यवस्थेत नागरी समाजाकडून लॉकने सांगितलेल्या व्यवस्थेप्रमाणेच कार्यरत असताना दिसते. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळाकडून केले जाणारे कायदे जनतेच्या फायद्यासाठी असतील तर जनता त्याचे पालन करते, परंतु तेच कायदे मूठभर लोकांच्या फायद्यासाठी असतील व त्याचा त्रास नागरी समाजातील बहुसंख्यांकांना होत असेल तर नागरिक रस्त्यावर उतरून अशा कायद्याचा विरोध करतात, यासाठी गैर राजकीय संघटना प्रामुख्याने पुढे असतात. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये अशा नागरिकांच्या संघटनांच्याकडून आलेल्या मागणीचा प्रामुख्याने विचार होतो, कारण त्या नागरी समाजाचे प्रतिनिधीत्व करत असतात. त्याच्या सनदशीर मार्गाने सुरू असलेला विरोध राज्यव्यवस्था लक्षात घेऊन लोकमागणीप्रमाणे कायद्यात बदल किंवा संपूर्ण कायदा बदल करतात. ज्या राज्यव्यवस्थेत मात्र लोकशाही व्यवस्था नाही त्याठिकाणी अशानागरी समाजाच्या संघटनांना काम करताना त्रास होतो, कारण नागरी समाजाच्या

मागणीसाठी सुरू असलेला राज्यव्यवस्थेशी संघर्ष रक्तपाताचे कारण ठरतो. परिणामी, शासनव्यवस्थेकडून दमनशाही, दडपशाही याचा वापर नागरी समाजव्यवस्थेविरुद्ध झाल्याचे दिसून येते.

४.२.३ नागरी समाज- हेगेल (१७७०-१८३४)

इसवी सन १७७० मध्ये जर्मनीतील स्टुटगार्ड या ठिकाणी हेगेल यांचा जन्म झाला. त्यांनी सुरवातीस तत्त्वज्ञान व अभिजात साहित्याचा अभ्यास केला, त्यानंतर त्यांनी राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला. १८१६ मध्ये त्यांनी हायडेलबर्ग व पुढे बर्लिन विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक म्हणून काम केले. यावेळी त्यांनी 'कॉन्स्टिट्युशन ऑफ जर्मनी, फिलॉसॉफी ऑफ हिस्ट्री, फिलॉसॉफी ऑफ राईट, लॉजिक इन्सायक्लोपिडीया ऑफ फिलॉसॉफिकल सायन्सेस, फेनॉमेनॉलॉजी ऑफ स्पिरीट अशा स्वरूपाची ग्रंथसंपदा निर्माण केली.

हेगेल यांच्या तत्त्वज्ञानावर प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल, व्हिको, मॉटेस्क्यू, कांट व फिकटे या विचारवंतांच्या विचारांचा प्रभाव जाणवतो. हेगेलच्या विचारांचा गाभा म्हणजे 'विकासाची संकल्पना' होय. विकास होत असताना तो विचाराचा होत असतो. तो विरोध विकास पध्दतीने होतो. हेगेलने आपल्या विचारामध्ये राष्ट्रराज्यव्यवस्थेवर भर दिला आहे. याउलट कांटने आपल्या विचारामध्ये आंतरराष्ट्रीय चिरशांतीवर भर दिला आहे. हेगेलने राष्ट्राच्या अस्तित्वावर व विकासावर जास्त भर दिल्याचे आपल्याला दिसून येईल. नागरी समाजाच्या दृष्टिकोनातून विचार करत असताना आजच्या व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यांना व इच्छेला जास्त महत्त्व दिले आहे. मात्र हेगेल यांनी व्यक्तीच्या इच्छेपेक्षासुद्धा राष्ट्रराज्याला जास्त महत्त्व दिले आहे. त्यांनी हे विचार मांडत असताना विरोध विकासाच्या तत्त्वज्ञानाचा स्विकार केला आहे. त्याच्या मते, समाज मानवी कल्याणासाठी अस्तित्वात येतो. पण प्रत्येक परिस्थितीमध्ये समाजात काही वाईट प्रवृत्ती जन्म घेतात. ती सातत्याने वाढत असतात. ती पूर्णपणे विकसित झाले की, प्रस्थापित समाज व्यवस्था व त्या वाईट प्रवृत्ती यामध्ये संघर्ष निर्माण होते व त्यातून नवसमाजाची निर्मिती होते व वाईट प्रवृत्ती बाजूला केल्या जातात. हा नवसमाज जुन्या समाजापेक्षा अधिक प्रगत, अधिक विकसित असतो. या सर्व प्रक्रियेला गती असते. त्या खंडातील चैतन्यामधून ती प्राप्त हाते. निर्जीव वस्तू म्हणजे कार्यासाठी प्रवृत्त करणाऱ्या वस्तूमध्ये ते प्राप्त हाते. त्यानंतर ते सजिवांच्या मध्ये येते. मानवाच्या विचाराला चालना यामुळेच प्राप्त होते. यामध्ये मानवी मनामध्ये स्वातंत्र्य, जाणिवा, देशाचा इतिहास, धर्म, कला, तत्त्वज्ञान, मानवी संघटना, कायदे यांचा समावेश होतो. या सर्वांमधून मानवी मनामध्ये चैतन्याचा व विचारशक्तीचा विकास होऊन त्याचे प्रत्यक्ष रूप म्हणून राज्याचा आविष्कार होतो. अशाप्रकारे हेगेल यांच्या मते, मानवी मनातून राज्याचा आविष्कार होतो.

या सर्वांचा विचार करता हेगेलने मात्र राजेशाहीचा पुरस्कार केला. त्याने व्यक्तीचे स्वतंत्र अस्तित्त्व मान्य केले नाही. वास्तविक लोकशाहीमध्ये राज्यसंस्था हे साधन मानले जाते व लोकांचे हित हे साध्य

मानले जाते. मात्र हेगेलने राज्यसंस्था हे साध्य असल्याचे सांगितले. व्यक्तीने राज्य बलशाली बनवावे, कारण राज्याची सत्ता सर्वश्रेष्ठ व निरंकुश असते. मानवाने राज्य निर्माण केले असले तरी राज्य नैसर्गिक असून मानवी इतिहासामध्ये अपरिहार्य घटना आहे. यामुळेच हेगेलने व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यापेक्षा व्यक्तीच्या जीवनावर राज्याचा पूर्ण अधिकार असल्याचे मानले. आधुनिक काळात हा विचार नकोसा वाटत असला तरी हेगेलने या विचाराचे समर्थनच केले आहे. हेगेलने मानवाच्या विकासाचा अभ्यास हेगेलने 'द्वंद्वीय विकास' पद्धतीने केला आहे. त्याच्या मते, कोणत्याही वस्तूतील वस्तुस्थिती त्या वस्तूच्या प्रतिकूल किंवा उलट वस्तूशी तुलना करून समजते. उदा. समाजात वाईट व्यक्ती असतात म्हणून चांगल्या व्यक्तीची किंमत असते. तो सुरवातीच्या गोष्टीस वाद मानतो, तर दुसरीला प्रतिवाद मानतो. प्रगतीसाठी विरोध होत असतो. वादाला प्रतिवाद निर्माण होतो. त्यातून सुसंवाद निर्माण होतो.

मानवाच्या जीवनात कुटुंब अवस्था ही सुरवातीस येते. त्यानंतर आर्थिक जीवन ही दुसरी अवस्था व राजकीय जीवन ही तिसरी अवस्था असते. यावरून हेगेलने राज्य हे मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले. राज्याचे आदेश म्हणजे परमेश्वराचे आदेश मानून व्यक्तीने त्याचे पालन केले पाहिजे. त्यामध्ये व्यक्तीचे हित असते. व्यक्तीने त्या कायद्याचे स्वतःहून पालन केले पाहिजे. कायद्याने पालन करण्याची सक्ती करू नये. हेगेलच्या मते, राज्य ही निर्जिव वस्तू नसून त्यामध्ये आत्मा असतो. नागरिकांच्यामध्ये असणारी एकतेची जाणवी म्हणजे राज्याचा आत्मा असतो. राज्यामध्ये नागरिकांचे स्वतंत्र अस्तित्व नसते ते राज्याच्या जीवनाशी एकरूप झालेले असते. कारण व्यक्तीच्या भावना, इच्छा, आकांक्षा राज्यामध्येच असतात. त्यामुळे राज्याच्या आज्ञा म्हणजे व्यक्तीच्या इच्छा असतात. यामुळे व्यक्तीला स्वतंत्रपणे व्यक्ती स्वातंत्र्याची गरज नसते. व्यक्ती जितक्या प्रमाणात राज्याशी समरूप होईल, तितक्या प्रमाणात व्यक्तीचा विकास होईल, यामध्ये व्यक्तीच्या वैयक्तिक इच्छेपेक्षा राज्याच्या आशेला जास्त महत्त्व हेगेलने दिले आहे. त्यामुळे व्यक्तीला राज्याला विरोध करण्याचा अधिकारसुद्धा हेगेलला मान्य नाही. यामुळे हेगेलने व्यक्तीस्वातंत्र्याची संकल्पना अमान्य केली आहे.

हेगेलच्या मते, कुटुंबाच्या ऐक्यातून नागरी समाजाची निर्मिती होते. मानवी कुटुंबामध्ये नैतिकता असते. अशी अनेक कुटुंबे एकत्रित येतात. त्यामध्ये एकात्मता निर्माण होते. व्यक्तीला केवळ कुटुंबासाठी अर्थप्राप्ती करून किंवा कुटुंबाचा प्रमुख म्हणून समाधान प्राप्त होत नाही. त्यासाठी व्यक्ती समूहामध्ये राहणे पसंत करतो. समाजात अशा समूहाची संख्या वाढते व त्यातून नागरी समाजाची निर्मिती होते. अशा नागरी समाजातील नागरिकांच्या गरजा पूर्ण होण्यासाठी आर्थिक संरचना निर्माण होऊन कायद्याची निर्मिती केली जाते. अशा कायद्याची अंमलबजावणी केल्यामुळे नागरी समाजात आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होते.

हेगेलने राज्य व नागरी समाजामध्ये फरक केलेला आहे, त्याने नागरी समाजाच्या तीन अवस्था सांगितल्या आहेत. (१) न्यायप्रशासन (२) पोलीस (३) अन्य संस्था. त्यांच्या मते, नागरी समाजाचे अस्तित्व राज्यावर अवलंबून असते, कारण राज्याशिवाय नागरी समाज टिकू शकत नाही. राज्यसंस्थेमध्ये

पोलीस व न्याय या दोन गोष्टी महत्त्वाच्या असतात, कारण राज्याशिवाय न्याय, पोलीस व इतर संस्थांना अर्थ उरत नाही. नागरी समाजात व्यक्तीचा स्वतंत्र समूह असतो. व्यक्ती राज्यासाठी कार्य करते. नागरी समाजात वावरताना इतर घटकांच्या सहाय्याने आपले ध्येय व्यक्ती साध्य करते. व्यक्तीच्या असणाऱ्या गरजांमुळे व्यक्ती समाजात एकमेकांशी जुळलेली असते. यामधूनच समाजात व्यापार व उद्योगाचे कार्य केले जाते. नागरी समाज म्हणजे समाजाला व्यक्तीचा समूह मानले जाते. ते राज्याचे स्वरूप असते. गरजेप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती एकमेकाला बांधलेली असते. राज्यामध्ये व्यक्तीचे व्यक्तीगत अस्तित्व लोप पावून व्यक्ती केवळ राज्यासाठी कार्य करते. यामध्ये व्यक्तीच्या स्वार्थाची भावना नसते. संपूर्ण समाजाच्या कल्याणासाठी कार्य करित असते. यावरूनच राज्य व नागरी समाजाचा संबंध एकमेकांशी काही वेळेला विरोधाचा तर काही वेळेला परस्परावर अवलंबून असतो.

□ राज्य व नागरी समाज यांतील संबंध :-

सेवाईनच्या मते, 'हेमेलचे राज्य म्हणजे अशी उपयोगी संस्था नव्हे की, जी सार्वजनिक सेवा कायद्याची अंमलबजावणी, पोलीस, औद्योगिक व आर्थिक हितसंबंध यामध्ये सामंजस्य निर्माण करेल. राज्य गरजेनुसार मार्गदर्शन करून नियंत्रण करेल. नागरी समाज नैतिकता व योग्य निरीक्षणासाठी राज्यावर अवलंबून असते. तसेच नैतिकतेच्या अंमलबजावणीच्या समाधानासाठी राज्य नागरी समाजावर अवलंबून असते. राज्य व नागरी समाज अशाप्रकारे एकमेकावर अवलंबून असले तरी त्यांच्यामध्ये भिन्नता आहे. राज्य हे साधन नसून साध्य आहे. हेगेलने राज्य हे साध्य मानले तरी नागरी समाजाला देखील त्याने महत्त्व दिले आहे. मात्र राज्य श्रेष्ठ असून नागरी समाज कनिष्ठ मानला आहे. सांस्कृतिक कार्यासाठी राज्य समाजावर अवलंबून असते. त्यांच्या मते, संपूर्ण समाजाला दिशा दाखविण्याचे कार्य राज्य करत असते. राज्याविना समाज दिशाहीन असतो. व्यक्तीच्यामुळे केवळ राज्याची निर्मिती होत नाही तर व्यक्ती वेगवेगळ्या संस्थांचा सदस्य असतो त्यामुळे त्याला राज्याचे नागरिकत्व प्राप्त होते.

प्रा. स्टेस यांच्या मते, नागरी समाजात व्यक्ती स्वतःचे हित पहात असते तर राज्याचे ध्येय व हित उच्च असतात. व्यक्ती त्यासाठीच कार्यरत असते. अशा प्रकारे त्यांनी राज्य व नागरी समाज यातील अंतर स्पष्ट केले. हेगेलने स्पष्ट केले आहे की, नागरी समाजाला पूर्णत्व व यश केवळ राज्यातच प्राप्त होते, कारण राज्य ब्रम्हाचे विकसीत स्वरूप आहे. नागरी समाजाने जनसंस्थेद्वारे राज्याचे प्रतिनिधीत्व न करता समाजातील महत्त्वाची क्षेत्रे व व्यावसायिक संघटना यांचे प्रतिनिधीत्व करावे, कारण नागरी समाज राज्यातच विलीन होतो व विधीमंडळाद्वारे नागरी समाजातील वेगवेगळ्या संस्था एकत्र येतात.

□ हेगेलच्या नागरी समाजाबाबतच्या विचारावर टीका :-

मॅकगव्हर्न यांच्या मते, हेमेलने राज्याला साध्य मानून व्यक्तीला साधन मानले. प्रत्यक्षात मात्र व्यक्तीच्या विकासासाठी व कल्याणासाठी राज्य साधन मानून वापरले जाते.

हॉबहाऊस यांच्या मते, आदर्शवादी राज्याला एक महान नर प्राणी, एक आत्मा, एक अभिव्यक्ती सत्ता मानतात. ज्यामध्ये व्यक्तीची हक्क, कर्तव्ये, सुख-दुःखे ही सर्वच पराधीत तत्त्वे बनतात.

हेमेलची राज्यविषयक कल्पना व्यक्ती स्वातंत्र्याला मारक ठरते. त्याच्या सर्वकष राज्याच्या कल्पनेतून फॅसीझम व नाझीझमसारखे तत्वज्ञान जन्माला आले. जगामध्ये प्रत्येक राज्य सर्वकष व सर्व शक्तीमान मानले तर परस्पर सहकार्याची भावना नष्ट होऊन अशांतता पसरेल. हेगेलने राष्ट्रासंबंधीच्या इतर बार्बीकडे दुर्लक्ष करून सर्वकष राज्य संस्था व राष्ट्राची परंपरा यावर भर दिला. परिणामी राज्यामध्ये व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अभाव निर्माण झाला.

४.२.४ नागरी समाज- कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३)

कार्ल मार्क्सचा जन्म ५ एप्रिल १८१८ रोजी प्रशिया (जर्मनी) मध्ये एका ज्यू कुटुंबात झाला. त्याच्या वडीलांनी १८२४ मध्ये ख्रिश्चन धर्म स्विकारला. मार्क्स वृत्तीने स्वतंत्र, आग्रही व बुद्धीनिष्ठ असून त्याच्याकडे दुर्दम्य आत्मविश्वास होता. त्यांनी बर्लिन विद्यापीठात तत्वज्ञान, इतिहास व साहित्य याचा अभ्यास केला. यानंतर त्याचा बायबलवर टिका करणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी, फ्रेंच समाजवाद्यांशी व जर्मनीतील गुप्त संघाशी संबंध आला. १८४४ मध्ये त्यांची ओळख एंगल्स यांच्याशी झाली. त्यांनी कुटुंबसंस्थेवर फॉयरबॉकच्या तत्वज्ञानावर व साम्यवादावर देखील टिका केली. मार्क्सने स्वित्झर्लंड, फ्रान्स, बेल्जियम व शेवटी इंग्लंड असे देशातून केले. आयुष्याची शेवटची ३४ वर्षे इंग्लंडमध्ये त्यांनी घालविली. १८६७ मध्ये त्यांनी 'दास कॅपिटल' या ग्रंथाचे प्रकाशन केले, त्याच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या भागाचे अनुक्रमे १८९३ व १८९४ साली प्रकाशन झाले, परंतु तत्पूर्वीच त्यांचे १८८३ साली निधन झाले.

कार्ल मार्क्सने वर्गसंघर्षाचा इतिहास मांडत असताना नागरी समाज व त्या समाजाचे शोषण करण्याची भांडवलशाही वृत्ती यांच्यामधील संघर्ष मांडला आहे. समाजात भांडवलदाराकडून शोषण होताना कामगारांचे वस्तूचे उत्पादन करताना खूप मोठा सहभाग असतो. कामगारांच्या श्रमामुळेच वस्तूला किंमत प्राप्त होते. वस्तूचे मूल्य म्हणजे समाजातील स्थिर स्वरूपाचे रूपांतर असते. याला मार्क्सचा श्रममूल्य सिद्धांत असे म्हणतात. यावरूनच मार्क्सने पुढे अतिरिक्त मूल्य सिद्धांत मांडला. वस्तू निर्माण करताना कामगारांचे श्रम खर्च होते, त्यामुळे वस्तूला किंमत प्राप्त होते. त्याच्या मते, ते मूल्य कामगाराना मिळाले पाहिजे, पण प्रत्यक्षात त्यापैकी खूपच कमी मूल्य कामगारांच्या वाट्यास येते. वस्तूची किंमत वसूल झाल्यावर त्यातील महत्त्वाचा वाटा भांडवलदाराकडे जातो. त्यामुळे कष्ट करणाऱ्या कामगारांचे हाल होते. कामगारांच्या श्रमामुळे निर्माण झालेले मूल्य व त्याला मिळणारा अत्यंत अल्प वाटा यामधील फरकास मार्क्सने 'अतिरिक्त मूल्य' असे म्हटले आहे. भांडवलदार कामगारांचे शोषण करून जास्तीत जास्त अतिरिक्त मूल्य मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. यामुळे समाजामध्ये बहुसंख्य असणाऱ्या कामगारांची स्थिती दिवसेंदिवस हलाखीची बनत जाते. यामधूनच समाजामध्ये संघर्ष निर्माण होत जातो.

अतिरिक्त मूल्याच्या अतिरेकाने समाजात संघर्ष निर्माण होतो. समाजातील हे संघर्ष गटागटामध्ये निर्माण होतात. हे गट धार्मिक किंवा वांशिक नसतात तर हे गट आर्थिक उत्पन्नाच्या प्रक्रियेत निर्माण झालेले असतात. औद्योगिक क्रांतीनंतर कामगारांच्या शोषणाने कामगार वर्ग भांडवलदारांकडून भरडला जाऊ लागला. त्यामुळे भांडवलदार व कामगार वर्ग यांच्यातील दरी रुंदावतच चालली. हीच वर्णव्यवस्था पुढे समाजाच्या परिवर्तनाचे साधन बनली. औद्योगिक समाजात असलेल्या वेगवेगळ्या वर्णापैकी कामगार वर्गच जास्त संघटीत व आक्रमक होता. समाजातील मध्यमवर्ग, छोटे धंदेवाले, दुकानदार, कुशन कारागीर, शेतकरी असे वर्ग निर्माण होतात. उच्च अधिकारी, कायदेपंडित, डॉक्टर, पत्रकार, शिक्षक हे भांडवलदार वर्गात मोडतात. यापेक्षा कारकून, शिपाई, घरगुती नोकर, धंदा बसलेले कारागीर, बेकार, शिक्षित इ. कामगार वर्गात मिसळतात.

कार्ल मार्क्सच्या मते, वर्गसंघर्षाचे स्वरूप कामगार क्रांतीमध्ये रूपांतरित होते. या क्रांतीतून प्रस्थापित असणारी राज्यव्यवस्था नष्ट केली जाते. कारण या राज्यसंस्थेआधारे कामगारांचे भांडवलदारांकडून शोषण केले जाते. कामगारांच्याकडून सशस्त्र क्रांती केली जाते. त्यामधून समाजवादी व्यवस्था निर्माण केली जाते. यावरून राज्य व नागरी समाजाचा मूळ आधार वर्गामध्ये असतो. नागरी समाजामध्ये वर्ग असतात व त्यांच्यामध्ये संघर्ष असतो. राज्य संस्थाच या वर्गाचे संरक्षण करित असते. भांडवलदार राज्यसंस्थेच्या आधारेच कामगारांचे शोषण करित असतात, कारण समाजातील भांडवलदार व सबल लोकांनी राज्यसंस्थेची निर्मिती केलेली असते, त्या राज्यसंस्थेचा उद्देश भांडवलदारांकडे असणाऱ्या संपत्तीचे रक्षण करणे इतका असतो. त्यामुळे राज्यसंस्था कारण भांडवलदार व कामगार यांचे हितसंबंध वेगवेगळे असतात. राज्य संस्था एकाचवेळी या दोहोंचे हितसंबंध साध्य करू शकत नाही. नागरी समाजामध्ये देखील अशा प्रकारचे परस्परविरोधी हितसंबंध असणारी व्यवस्था असते. मार्क्सच्या मते, राज्य भांडवलदारांचे प्रतिक असून राज्याचे कायदे कामगारवर्गाला कधीच न्याय देऊ शकत नाहीत.

अशा व्यवस्थेच्या विरोधात कामगार क्रांती घडून येते. कामगारांच्या संघटना निर्माण होऊन जनजागृती केली जाते व क्रांतीद्वारे समाजाचा संपूर्ण चेहरा-मोहरा बदलून टाकला जातो. या समाजव्यवस्थेमध्ये भांडवलशाही व्यवस्था नष्ट होवून कामगारांच्या आधिराज्याचा उदय होईल. नवीन समाजरचनेमध्ये भांडवलदारांच्या रूपातील शोषक नाहीसे झाल्यामुळे शोषण देखील नाहीसे होईल व नव्या प्रकारचा समाज अस्तित्वात येईल. असा समाज संपूर्ण जगासाठी असेल यामध्ये उत्पादन साधनांचा मोठ्या प्रमाणात विकास होईल. तंत्रज्ञानात खूप मोठी प्रगती झाल्यामुळे कामगारांचे कामाचे तास कमी होतील व जाचक काम असणार नाही. या नव्या साम्यवादी समाजात व्यक्ती विकासावर भर दिला जाईल. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या आवडीनुसार, कुवतीनुसार, कौशल्यानुसार काम करता येईल. या समाजव्यवस्थेत स्त्री-पुरुष समानता असेल. स्वतंत्र कुटुंबसंस्था व स्वयंनिर्णयावर आधारित असेल. पुरुषी वर्चस्वाला पूर्णपणे नष्ट करून गुलामगिरीला विरोध केला जाईल. अशा वर्गरहित समाजव्यवस्थेची निर्मिती करण्याचे समर्थन मार्क्सने केले आहे. या समाजात भांडवलदार व कामगार असे वर्ग असणार नाहीत. सर्वांना त्यांना

आवडणाच्या कामाचे वाटप केल्यामुळे उत्पादनात प्रचंड वाढ होईल. त्यातून मिळणारा नफा समान पध्दतीने वाटला जाईल. अशा समाजात व्यक्तीकडून कायदे पालन स्वतःहून केले जाईल. राज्यसंस्थेसारखी दमण करणारी यंत्रणा वर्गरहित समाजरचनेमुळे नष्ट होऊन जाईल. त्यांची जागा लोकांच्या संघटना किंवा प्रशासकीय संघटना घेतील.

४.२.५ नागरी समाज – अँटोनिओ ग्रामसी

वास्तविक कार्ल मार्क्स व लेनिन नंतर महत्वाचा साम्यवादी तत्वज्ञ म्हणून ग्रामसी ओळखले जातात. १९७० च्या दशकात ग्रामसीच्या विचारांचा जगभर विचार होऊ लागला. याच कालावधीमध्ये 'युरोकम्युनिझम'चा उदय झाला. ग्रामसी यांचा जन्म १८९१ साली इटलीत झाला. त्यांचे लेखन इटालियन भाषेत आहे. त्यांच्या विचारावर इटलीमध्ये प्रस्थापित व्यवस्थेत सर्वसामान्यांचे होणारे शोषण व त्यांची हलाखीची परिस्थिती याचा प्रभाव पडला. कारण या काळात युरोपमध्ये इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया या प्रबळ महासत्ता होत्या. ग्रामसी यांच्यावर इटालियन विचारवंत मॅकआयव्हली यांचा प्रभाव पडला. तसेच लेनिन, रोजा, लेक्झेंबर्ग, ट्रॉट्स्की, बुखारीन यांच्या विचारांचा देखील प्रभाव ग्रामसी यांच्यावर पडला.

प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरुद्ध म्हणजेच फॅसिस्ट विचारसरणीच्या विरोधात ग्रामसी यांनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतला होता. त्यामुळे त्यांना बराच काळ तुरुंगवास भोगावा लागला. ते स्वतः कामगारांच्या चळवळीत सहभागी असल्यामुळे त्यांच्या विचारात वास्तविकता आली आहे. व्यक्तीबाबत विचार करताना ग्रामसी यांच्या मते, समाजातील सर्व व्यक्ती त्यांच्या-त्यांच्या क्षेत्रात काम करताना बुद्धीचा वापर करतात, त्यामुळे त्या बुद्धिजीवी असतात. अशी परिस्थिती राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात दिसत नाही, कारण या क्षेत्रात सर्वच बुद्धिजीवी नसतात.

ग्रामसींनी या बुद्धिजीवी वर्गाची त्यांच्या कामाच्या प्रकारावरून विभागणी केली. यामध्ये - (१) **पारंपारिक बुद्धिजीवी** : साहित्यिक व वैज्ञानिक असतात. (२) **जैविक बुद्धिजीवी** : यामध्ये समाजातील वैचारिक घटकांचा समावेश होता. यावरून ग्रामसींच्या मते, समाजातील भांडवलदार व कामगार यांच्या वर्ग संघर्षात मध्यस्थाचे कार्य बुद्धिजीवी वर्गाकडून केले जाते. याच्याकडूनच समाजासाठी, मार्गदर्शक, तत्वज्ञ व मित्र अशा विविध भूमिकेत कार्य सुरू असते. हे करत असताना व्यक्ती राजकीय पक्षाचा वापर करते. परंतु राजकीय पक्षातील सर्वच व्यक्ती बुद्धिजीवी नसतात. समाजातील तणाव बुद्धिजीवी वर्गामुळे कमी होतो. कारण समाजात वावरत असताना बुद्धिजीवी अत्यंत जाणीवपूर्वक वागत असतात. थोडक्यात, समाजातील वर्ग संघर्षात मध्यस्थाचे कार्य बुद्धिजीवी वर्गाकडून पार पाडले जाते.

ग्रामसी नागरी समाजाला राजनितीक समाज असे देखील समजतात. पाश्चात्य देशातील राजसत्तेविषयी आपले मत व्यक्त करताना 'ती एक अशी खोल दरी असून त्यामध्ये टोकदार वस्तू उभ्या आहेत' असे

म्हणतात. तसेच राजसत्ता ही राजनितीक समाज व नागरी समाज यांच्यात संतुलन साधते. नागरी समाज व राज्य, या एकच कल्पना आहेत. प्रत्येक समाजात त्या व्यवस्थेचा 'आर्थिक मानव' असून त्या समाजाचा तो एक भाग असतो. जसे प्राचीन भारतीय समाजातील नागरिकांच्या गरजा कमी असत. परिणामी, ते अल्पसंतुष्ट होते. त्यामुळेच त्या काळातील समाजात 'समाधानी मानव' दिसून येतो. ग्रामसी नागरी समाजातील नागरिकांचे स्थान स्पष्ट करताना नागरिक आर्थिक संरचना व बलशाली राजसत्ता यांच्यामध्ये असून राजसत्ता नागरिकांना आर्थिक व्यवस्थेप्रमाणे बदलते. यामध्ये आर्थिक व्यवस्थेमधील नागरिकांनी राजसत्तेवर स्वतःचे वर्चस्व निर्माण करावे मात्र नागरी समाज राजसत्तेच्या मार्गदर्शनाने व त्यांच्या आदेशाप्रमाणे अर्थव्यवस्थेत सामील होतील. तसे न झाल्यास राजसत्ता आपल्या शक्तीचा वापर करून नागरिकांना तसे करण्यास भाग पाडतात. यामुळेच ग्रामसीच्या मते, राजसत्ता बदनाम होते. यामध्ये बदल घडवून आणावयाचा झाल्यास समाजातील बुद्धीवंतानी व श्रमिकांनी सहकार्य करून बौद्धिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात अधिसत्ता स्थापन करावी. म्हणजेच ग्रामसींनी समाजातील बदल अभिजनांपेक्षा सर्वसामान्य व्यक्तींकडून होतात असे मानले. यासाठी कारखान्याच्या व्यवस्थापककांनी कारखान्याविषयी, उत्पादनाविषयी व कामगारांच्या समाजातील स्थानाविषयी जागरूक असायला हवे. कामगारांनी वेगवेगळी कौशल्य प्राप्त केल्यानंतर नवशासन व नवसमाज निर्माण होईल, यासाठी त्यांनी हेनीमनी किंवा धुरीणत्वाची संकल्पना मांडली. यामध्ये बुद्धीवंतानी सामाजिक व संख्यात्मक मूल्यांना प्राधान्य द्यावे, म्हणजेच केवळ कामगार व शेतकऱ्यांची एकजूट करून चालणार नाही तर त्यांचे हित साधले जाऊन राजकारणात तत्वज्ञान व संस्कृती यांना महत्त्व द्यावे हे धुरीणत्वाच्या संकल्पनेत मध्यवर्ती विचार होता. ग्रामसींनी समाजाचे दोन भाग केले.

१. **राजकीय** : यामध्ये सैन्य, पोलीस, नोकरशाही, कामगार संघटना यांचा समावेश होतो.
२. **नागरी** : यामध्ये शाळा, कुटुंब सांस्कृतिक मंडळे ज्याच्याकडून दडपशाही केली जात नाही यांचा समावेश होतो.

यावरून संस्कृती आदेश देत नाही. तिच्यावर संस्था, व्यक्ती यांचा सर्वसंमतीने प्रभाव पडतो. अशी संस्कृती केवळ नागरी समाजात आढळते. म्हणूनच ज्या समाजात एकाधिकारशाही असणाऱ्या राजकीय संस्थापेक्षा सर्व संमतीच्या सांस्कृतिक संस्था प्रभावी असतात, त्याठिकाणी 'सांस्कृतिक अधिसत्ता' (Hegemony) अस्तित्वात असते. यासाठीच शासक वर्गाने निर्माण केलेल्या सक्तीच्या संस्था आणि समाजातील सर्वमान्य सांस्कृतिक संस्था यांचा समतोल निर्माण करून राज्य चालविले पाहिजे. म्हणजेच राजकीय सत्तेमध्ये वर्चस्व निती, धर्म, शिक्षण, कला यामधून समाजातील काही घटकांच्याकडून केले जाते. राजसत्ता व सांस्कृतिक व्यवस्था यामधील समतोल नष्ट झाल्यास आणिबाणीची परिस्थिती निर्माण होते. समाजातील निती, धर्म, शिक्षण, कला यामधून निर्माण झालेली समाजाच्या जीवनामध्ये मूल्य असतात. म्हणूनच सत्ता केवळ राजकीय किंवा लष्करी पातळीवरच आपले अस्तित्व टिकवू शकत नाही, तर सांस्कृतिक जीवनही त्याचा अविभाज्य भाग असतो.

समाजातील शासक वर्ग कठोरपणे गुलामगिरी लादतो व त्याच्याद्वारे आपली शासन व्यवस्था स्थिर करतो. यामध्ये वर्चस्व समाविष्ट असते. मात्र वर्चस्व केवळ आदेश न देता किंवा नागरिकांना त्याची कठोरपणे अंमलबजावणी करावयास न लावता समाजातील सर्व घटकांच्या संमतीने त्यांना आदेशाचे पालन करावयास लावले जाते. यामध्यश्रे 'धुरीणत्व' असते. आजच्या काळात शासनव्यवस्थेत अशाच प्रकारे शासनव्यवस्था समाजातील घटकांच्या मनावर शासनाचे म्हणणे बिंबवत असतात. यामुळे कधी-कधी समाजातील वरिष्ठाचे कनिष्ठ वर्ग धुरीणत्व स्विकारतो. मंदीरे, मठ, विद्यापीठे यामधून वरिष्ठ वर्ग आपले आदेश समाजासाठी देत असतो. त्यामुळे सामाजिक संस्था, पुराणे, मिथके, कला, साहित्य यामधून वरिष्ठ वर्ग सांस्कृतीक मूल्ये कनिष्ठ वर्गामध्ये रुजवित असतो. यामधूनच राजकीय समाज व नागरी समाज यांच्यात समतोल साधला जातो. म्हणजेच एखाद्या देशातील शासनव्यवस्था केवळ राज्यघटनेतील नियमाप्रमाणे चालत नसून त्यासाठी समाजातील त्या कायद्याच्यासाठी असणारी संमती देखील महत्वाची ठरते.

समाजातील वेळोवेळी होणाऱ्या स्थित्यंतरामध्ये धुरीणत्वाची संकल्पना देखील बदलत असल्याचे मत ग्रामसींनी व्यक्त केले आहे. समाजातील बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे समाजात नवे आर्थिक, राजकीय व सामाजिक हितसंबंध निर्माण होऊन प्रस्थापित संस्कृतीच्या विरुद्ध प्रतिसंस्कृती निर्माण होते. उदा. मध्ययुगीन व्यवस्थेत धर्माचा प्रभाव होता, यावेळी समाजामध्ये 'श्रध्दा' या तत्वाचा प्रभाव होता, याचे रूपांतर आजच्या भांडवलशाही व्यवस्थेत व्यक्तीवादामध्ये रूपांतरीत होते. हुकूमशाहीतील आज्ञापालन लोकशाहीमध्ये कर्तव्यपालनामध्ये रूपांतरित होते. धर्मसत्तेमध्ये असणाऱ्या अंधश्रध्दांना आव्हान दिले जाऊन वैज्ञानिक संस्कृती निर्माण केली जाते. म्हणजेच अस्तित्वात असणाऱ्या सामाजिक व्यवस्थांना पर्यायी व्यवस्था तयार होतात, यालाच 'प्रतिधुरीणत्व' म्हणतात.

४.२.६ उत्तर वसाहतवाद व नागरी समाज

४.२.२ नागरी समाज – राजकीय आर्थिकता

राजकीय आर्थिकता हा शब्द सामान्यपणे १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वापरण्यात येऊ लागला. राष्ट्रराज्य व्यवस्थेच्या निर्मितीनंतर देशाच्या आर्थिक स्वावलंबनाला खूपच महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामधून उत्पादन व्यापार, कायदेशीर संबंध, प्रथा, शासनव्यवस्था तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व संपत्ती यांचे देशातील वाटप यांचा विचार होऊ लागला, त्यामधूनच नैतिक तत्त्वज्ञानाचा पाया असलेली राजकीय आर्थिकता ही संकल्पना जन्मास आली. १८९० मध्ये आल्फ्रेड मार्शल यांनी राजकीय आर्थिकता या शब्दाचा प्रथम वापर केला. आज मात्र शिकागो स्कूल व व्हर्जीनिया स्कूलमध्ये व्यवहारात उपयोगी पडणाऱ्या आर्थिक सूचना शासनाला केल्या जातात, त्यामधून लोकहिताचे आर्थिक नियोजन ठरविताना शासनव्यवस्थेला सोईचे होते. आर्थिक नियोजन करत असताना समाजातील विविध राजकीय शक्ती त्याला प्रभावीत करत असतात. यावरूनच शासनाकडून घेतल्या जाणाऱ्या लोकप्रिय आर्थिक निर्णयामुळे मतदानाच्या प्रक्रियेवर परिणाम होतो. अशाप्रकारे राजकीय व्यवस्थेमध्ये घेतले जाणारे आर्थिक निर्णय शासन व्यवस्थेची निर्मिती किंवा शासन व्यवस्था स्थिर करण्यास मदत करते. तसेच समाजामध्ये व्यक्तीची उत्पादन क्षमता व वापर करण्याची क्षमता शासनव्यवस्थेकडून ठरविली जाते. मुख्यतः ही आर्थिक स्वरूपाची असते, त्यामुळे राजकीय अस्थिरतेचे अस्तित्व आपल्याला सातत्याने जाणवते.

नागरी समाजाचा प्रामुख्याने विचार करताना सामाजिक संबंधाचा विचार करणे गरजेचे ठरते. वस्तूंचे उत्पादन, वितरण, विनिमय आणि वापर याची समाजामध्ये कशी व्यवस्था आहे याचा अभ्यास राजकीय आर्थिकतेमध्ये केला जातो. भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने कोणतीही शासनव्यवस्था यावरच अवलंबून असते. कारण भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये सरारचे आर्थिक नियोजन हाच व्यवस्थेचा खरा पाया असतो. लोकप्रतिनिधी खाजगी मालमत्ता, खाजगी कारखानदारी, त्याची उत्पादकता, खर्च व नफा यामध्ये ताळमेळ घालून आपल्या राजकीय सत्तेला सुस्थिरपणा कसा आणता येईल यासाठी प्रयत्न करत असतात. संपत्तीचा मुख्य प्रवाह म्हणजे व्यापार आणि साधनांची देवाण-घेवाण असते. शासनव्यवस्था आपल्या आर्थिक नियोजनाद्वारे त्याला संरक्षण व्यवस्था प्रदान करत असते. मध्यमवर्गीय लोक प्रतिनिधींना निवडून देऊन त्या शासनव्यवस्थेमध्ये आपले आर्थिक हितसंबंध जोपासण्याचा प्रयत्न करत असते. मार्क्सवादी विचारवंतांच्या मते, कामार क्रांतीद्वारे निर्माण झालेली साम्यवादी व्यवस्था आर्थिक समतेवर आधारलेली असते, त्यामुळे हे राजकीय स्थित्यंतर राजकीय आर्थिकतेचा भाग आहे. कामगारांच्या मूल्याचा सिद्धांताला विरोध करत भांडवलशाही व्यवस्थेने कामगार, भांडवल व जमीन या तीन गोष्टींना मूल्य मानले.

भांडवलशाहीचे रूपांतर साम्राज्यवादात झाल्यानंतर अनेक प्रश्न निर्माण झाले. त्यातूनच मध्यमवर्गीयांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये खोलवर परिणाम झाले. त्याचा जगभरातील राजकीय आर्थिकतेवर परिणाम झाला. भांडवलशाही विचारवंतांच्या मते, यामुळे जगात अर्थव्यवस्थेला स्थिरता आली हे

स्पष्टपणे दिसते. यामधूनच मुक्त आर्थिक स्पर्धा कमी झाली व राज्याची एकाधिकारशाही आर्थिक धोरणे ठरविण्यामध्ये सुरु झाली. या मोकळ्या स्पर्धेत उत्पादनाच्या शक्ती टिकू शकल्या नाहीत. म्हणूनच नियंत्रित भांडवलशाही सुरु झाली, याला अर्थातच राजकीय व्यवस्थेने नियंत्रित केले. हा एक नवीन प्रवाह जागतिक व्यवस्थेत निर्माण झाला.

यानंतर राजकीय आर्थिकता खूप मोठ्या संघर्षामध्ये रूपांतरित झाली. यामधून आर्थिकतेला आधार मानून जगामध्ये दोन व्यवस्था निर्माण झाल्या. त्यामध्ये समाजवादी अर्थव्यवस्था व भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाल्या. या व्यवस्था निर्माण झाल्यानंतर संपूर्ण जगातील नागरी समाज वेगवेगळ्या विभागात विभागला गेला. आर्थिक व्यवस्थेच्या निकषावर नागरी समाजाची विभागी झाली. मात्र भारतासारख्या काही देशांनी भांडवलशाही व समाजवादी अशा दोन्ही व्यवस्थांची संकल्पना आपल्या देशात अंमलात आणली, त्यामुळे मिश्र अर्थव्यवस्था असणारी भारतात राजकीय आर्थिकता निर्माण झाली. अर्थातच ही दोन्ही प्रारूपे नागरी समाजाच्या विकासासाठी अंमलात आणली गेली. समाजवादी विचारसरणीच्या देशामधून वैज्ञानिक व तंत्रज्ञान विषयक क्रांती घडून आली. तसेच मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे उभे केले. अशाच प्रकारचा विकास भांडवलशाही देशामधून झाला. परंतु यामधून काही प्रमाणात साम्राज्यवादी शोषण करणाऱ्या प्रवृत्ती निर्माण झाल्या. मात्र त्याला विरोध समाजवादी धोरणाने केल्यामुळे नागरी समाजाचे होणारे आर्थिक शोषण बंद करण्यात काही प्रमाणात यश आले. मात्र भांडवलशाही देशामधून मूलगामी राजकीय आर्थिकता निर्माण झाली. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये राजकीय आर्थिकता महत्त्वाची ठरते. कारण भारतामध्ये व्यापार, गरजा, वस्तूंची उत्पादकता यामध्ये आपल्याला वैविध्य असल्याचे दिसते. त्यामुळे प्रत्येक विभागाच्या गरजा विविध आहेत. अशामधून नागरी समाज आपल्याला आवश्यक असणारे सरकार निवडणूकीच्या माध्यमातून सत्तेवर आणण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून राजकीय शासनव्यवस्था या देशातील पायाभूत असणाऱ्या नागरिकांना मूलभूत गरजा कशा उपलब्ध करून देता येतील, याकडे प्रामुख्याने लक्ष देतो. यावरूनच भारतामधील राजकीय आर्थिकता स्पष्ट होते.

राजकीय आर्थिकता उत्पादनातील संबंध स्पष्ट करते. त्यामध्ये उत्पादनातील शक्ती, नागरी समाजातील प्रस्थापित व्यवस्था स्पष्ट करते. म्हणजेच त्या व्यवस्थेमध्ये असणारे कारखाने, खाजगी मालमत्ता यांचे वितरण कशा स्वरूपात झालेले आहे. यामध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेचे प्रश्न, उत्पादनामध्ये असणारे संबंध, जागतिक कामगाराचे वितरण, जगातील देशामध्ये असणारे आर्थिक व राजकीय संबंध, दोन देशामध्ये चाललेली आर्थिक स्पर्धा, जागतिक आर्थिक सहकार्याचे संबंध, वेगवेगळ्या शासकीय व्यवस्था असणाऱ्या देशामध्ये असणारे आर्थिक संबंध, या देशामध्ये असणाऱ्या आर्थिक संबंधांचे भवितव्य, जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये असणाऱ्या आर्थिक संबंधांची व आर्थिक कायद्यांची अंमलबजावणी, विविध देशामध्ये निर्माण होणाऱ्या आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक तेथील राजकीय अर्थव्यवस्थेकडून कशा प्रकारे केली जाते. या सर्वांचा अभ्यास राजकीय आर्थिकतेमध्ये केला जातो.

नागरी समाजातील नागरिकांचे संबंध उत्पादनाशी जवळचे असतात. कारण त्यांच्या मागणीवरून समाजात उत्पादनाद्वारे पुरवठा केला जातो. राजकीय आर्थिकतेद्वारे समाजातील नागरिकांना श्रीमंत व गरीब यांच्यातील संघर्ष समजून येतो. त्यामुळे राजकीय आर्थिकता हे समाजातील आदर्श शास्त्र आहे.

आधुनिक जागतिक व्यवस्थेमध्ये, अनेक राष्ट्रांची निर्मिती झाली. विचार, तत्त्वज्ञान, धर्म, भाषा या तत्त्वावर आधारित जरी राष्ट्रांची निर्मिती झाली असली तरी त्या देशांमधील शासनकर्त्यांना निर्णय घेताना त्या देशातील आर्थिक स्थिती नियंत्रीत करत असते. आधुनिक काळात विविध देश एकेमकांशी मैत्री करून संबंध प्रस्थापित करत असतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने देशासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजांची पूर्तता इतर देशांशी संबंध ठेवताना शासक करताना दिसतात. अनेक नैसर्गिक आपत्ती त्यातून त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर येणारा ताण यामधून त्यांच्याकडून घेतले जाणारे निर्णय यामुळे राजकीय व्यवस्थेतील निर्णय आर्थिक परिस्थितीतून नियंत्रीत केले जातात. शासनाच्या नियंत्रीत केल्या जाणाऱ्या निर्णयामधूनच राजकीय आर्थिकता स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे देशाची अर्थव्यवस्था सदृढ राहण्यासाठी शासकाकडून व्यापार, उद्योगधंदे, वस्तुंवरील नियंत्रण या सर्वांसाठी काळजीपूर्वक निर्णय घेतले जातात. यामध्ये राजकीय शासनव्यवस्थेचे अनन्यसाधारण महत्त्व असते. कारण सरकारला यामधून विविध करांचे उत्पादन मिळत असते. देशातील जनतेच्या गरजा भागविल्या जातात. अनेक आर्थिक संस्थांची निर्मिती करून त्यासाठी शासनव्यवस्था सर्व प्रकारची मदत करत असते. सरकारकडून घेतले जाणाऱ्या या आर्थिक निर्णयांना किंवा सरकारच्या निर्णय प्रक्रियेला प्रभावित करणारी आर्थिक परिस्थिती यालाच राजकीय आर्थिकता असे म्हणतात.

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक शब्द

४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

